

MISKEI ANTAL

A BUDAI SZANDZSÁK HÁSZVÁROSAINAK TÁRSADALMI ÉS NÉPESEDÉSI VISZONYAI A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A jelen dolgozat a budai szandzsák hászvárosainak népesedési és társadalmi viszonyait vizsgálja. A korszak forrásadottságai már önmagukban véve is indokoltá tennék a kérdéssel való részletesebb foglalkozást, nem is szólva arról, hogy ennek a témakörnek napjaink történetírása is kiemelt jelentőséget tulajdonít. A közelmúltban megjelent tanulmányok egyre erőteljesebben hangsúlyozzák, hogy egy adott terület gazdasági, katonai és kulturális képességét a térség népességszáma nagymértékben befolyásolja.¹ A népesség nagyságrendje viszont önmagában véve még nem jogosít fel messzemenő következtetések levonására,² a történeti demográfia legújabb eredményei mellett az írott és tárgyi emlékeket is figyelembe kell venni.³ A továbbiakban tehát arra keresem a választ, hogy az előbb említett forrástípusok segítségével milyen összefüggések deríthetők ki a XVI. század demográfiai viszonyait illetően, beépítve persze a történelem rokon- és segédtudományainak megfigyeléseit is.

1. A török források felhasználhatósága

A hódoltsági országrész legfontosabb forrásai közé tartoznak a magyar és török adóösszeírások. Mint nevük mutatja, ezek elsősorban adózás céljából készültek, így a lakosság számának megállapítására csak kellő körültekintéssel használhatók fel.⁴ Másrészt viszont az sem hallgatható el, hogy a török állami adójegyzékek (defterek) sok esetben részletesebb módon tüntették fel egy-egy település adóköteles háztartásfőit és azok hozzátartozóit, mint a magyar portális összeírások, ezért — Szakály Ferenc szavaival élve — „a török források alkalmasabbak történeti statisztikai vizsgálatok elvégzésére”.⁵ Ezekhez az általános elvi megállapításokhoz

1 Rácz, 1995. 85. p.

2 Ruzsás–Szűcs, 1966. 16. p.

3 Danyi, 1962. 9., 18. p.

4 Káldy-Nagy, 1970/a. 89–102. p.

5 Szakály, 1969. 27. p.

hozzátehető, hogy amíg a hódoltsági területen csak az 1560-as évek derekától szilárdult meg a magyar adóztatás,⁶ addig a budai szandzsák területéről 1562-ig három részletes török adójegyzéket publikált Káldy-Nagy Gyula.⁷ A budai szandzsák 1546., 1559. és 1562. évi összeírásainak elemzése előtt érdemes pár szót ejteni magukról a defterekről is.

A török adójegyzékek a XIX. század második felétől kezdve egyre fontosabb szerepet töltenek be a történeti kutatásokban. Bár Szilády Áron még főként nyelvészeti szempontból értékelte a deftereket,⁸ de Velics Antal és Kammerer Ernő forráskiadványát már a történettudomány képviselői is haszonnal forgatták és forgatják ma is.⁹ Az igazi áttörést Fekete Lajos munkássága jelentette, aki a magyarországi oszmanisztikát nemzetközi rangra emelte. Az ő nyomán haladó hazai oszmanisták (Káldy-Nagy Gyula, Hegyi Klára, Vass Előd, Dávid Géza, Ágoston Gábor stb.) és jeles történétírók (Szakály Ferenc, Rácz István, Zimányi Vera, Fenyvesi László) napjainkra már olyan szakmai színvonalat teremtettek, amely minden további kutatás kiindulópontját képezi. Nekik köszönhető, hogy a török adóösszeírások két alapvető fajtája, a tahrir-defterek és a dzsizje-defterek aránylag jól ismertek.¹⁰

Káldy-Nagy Gyula már az 1950-es évek végén kimutatta, hogy a népesség számszerű meghatározásához a tahrir-defterek lényegesen megbízhatóbbak, mint a dzsizje-defterek. Megállapította továbbá azt is, hogy a törökök az adók kivételekor a helyi szokásokhoz alkalmazkodtak, és általában nem is változtattak a már meglévő gyakorlaton. Gondos munkájuk végül azt eredményezte, hogy a defterekbe a ténylegesen élő családok mintegy 80%-a bekerült.¹¹

A tahrir-defterek még az adószedés megkezdése előtt készültek, mégpedig azért, hogy a török hatóságok az illető szandzsák gazdasági képességét felmérhessék és az adókat behajthassák.¹² Az állami adót (dzsizje, haradzs) azok a személyek fizették, akiknek évi jövedelme meghaladta a 300 akcsét, ami magyar pénzben 6 arany-

6 Szakály, 1981. 99–139. p.

7 Káldy-Nagy, 1971. 374. p.; Káldy-Nagy, 1977. 296. p.; Káldy-Nagy, 1985. 746. p.

8 Szilády, 1872. 8. p.

9 Velics–Kammerer, 1886–1890.

10 Mészáros–Hausfater, 1974. 109. p.; Rácz, 1995. 8. p.

11 Káldy-Nagy, 1959. 109., 113. p.; Káldy-Nagy, 1970/a. 91., 99. p.; A magyar és török adóösszeírások szakkifejezéseinek, valamint demográfiai tanulságainak áttekintő összegzése: Mészáros–Hausfater, 1974. 119–120. p.; Újabbán: Fügedi, 1992. 32–41. p.

12 Káldy-Nagy, 1970/a. 9–24. p. Mészáros–Hausfater, 1974. 109–110. p.

forintot jelentett.¹³ Ők évi két részletben 50 akcsét róttak le fejeváltság címén a szultáni kincstárnak, és számukat a török adminisztrátorok minden összeírásakor feltüntették. Ebből tudjuk, hogy az ilyen adóköteles személyeket dzsizje-fizető adózóknak (hane-i cizye), az adókövetés egységét pedig háne-nak nevezték. Igaz, hogy a háne eredeti jelentése „ház”, majd később „család”, „háztartás”, de ezt a szót helyesebb termeléssel kapcsolatos háztartásszerű adóegységként értelmezni.¹⁴

A fent elmondottakból következik, hogy a népesség további elemzéséhez a budai szandzsák mindhárom tahir-defterét vallasóra kell fogni. Módszertani szempontból követem Káldy-Nagy Gyula és Fenyvesi László eljárását, azzal a különbséggel, hogy az 1559. évi forrást is feldolgoztam, ám a lakosság fluktuációjának vizsgálatát csak az 1546–1559 közötti évekre tartottam célravezetőnek.

2. A defterek népességstatisztikai értéke

Az első három táblázatban az összeírtak száma a defterekben szereplő valamennyi nő vagy nőtlen családfőt, fiút (veledes), testvért (biraderes), szolgát, pástort (csoban), apát, vőt (damades) jelenti. A tizedfizetők termény- és állattizeddel adóztak, és közéjük számítottam azokat, akik vezetőknévvel, vezeték- és keresztnévvel, továbbá ún. „névhelyettesítővel” (diák, bíró, pap, martalóc, özvegyaszony, kovács stb.) szerepelnek. Ők többnyire nők polgárok voltak. A keresztnévvel előforduló nő vagy nőtlen családtagokat és a kívülálló idegeneket (szolgák, pástortok stb.) a nem adózók közé soroltam, míg a dzsizje- és kapuadót fizetők száma az adójegyzék végén összegezve található.¹⁵

Az első táblázat mutatói szerint a török adóösszeírók a 14 hászvárosban összesen 3431 főt jegyeztek fel, és ebből 2308 személyt (67,26%) adófizetésre köteleztek. A fennmaradó 1123 egyént — az összlakosság 32,74%-át, illetve az adófizetők 48,65%-át — pedig a nem adózók közé sorolták. Nyilvánvaló, hogy ez az összeírás még nem tükrözi a török uralom első évtizedeinek tényleges helyzetét, következésképpen az 1559. és az 1562. évi deftereket is át kell vizsgálni.

13 *Salamon*, 1886. 197. p.; *Káldy-Nagy*, 1970/a. 23. p.

14 *Vass*, 1971. 227. p.; *Mészáros-Hausfater*, 1974. 111. p.; Mészáros István viszont — helytelenül — a kaput tekintette az alapvető adóegységnek: *Mészáros*, 1960. 508. p.

15 A módszerhez: *Káldy-Nagy*, 1966. 117–118. p.; *Mészáros-Hausfater*, 1974. 213–214. p.; Itt jegyzem meg, hogy a táblázat valamennyi adata saját számításaimon nyugszik, kivéve a dzsizje-fizetők számát, amelyet a török írnokok az összeírás végén tüntettek fel. A táblázatokban lerövidítve használtam Dunaföldvár (Földvár) és Tápíószecső (Szecső) mai nevét.

A statisztikai adatok alapján úgy tűnik, hogy 1559-ben a nem adózóknak (1434 fő) az adókötelesekhez (2366 fő) viszonyított aránya 60,60%-ra, 1562-ben pedig 59,13%-ra rúgott. A növekedés ütemét látva lehetséges, hogy a forrásokban nemcsak a falusi lakosság egyre nagyobb ütemű beáramlása fejeződik ki számszerűen, hanem a török adminisztráció hatékonysága is. A 2. és 3. defterbe ugyanis több személyt vettek fel, mint 1546-ban, de az adófizetők aránya szinte semmit sem változott: 1559-ben a 3800 összeírt egyénből 2366 fő, vagyis 62,26% számított adókötelesnek, míg 1562-ben a 4179 főből 2626 személy (62,83%).

1. táblázat. A hászvárosok adózással kapcsolatos adatai 1546-ban

Város	Összeírtak száma	Kapu-	Dzsizje-	Tized-	Nem adózók száma	Dzsizjét nem fizető adózók száma
		fizetők száma				
Buda	523	–	216	381	142	165
Buják	54	12	20	33	21	13
Cegléd	302	117	120	185	117	65
Földvár	191	55	50	127	64	77
Kecskemét	477	200	200	278	199	78
Nagykőrös	211	95	110	100	111	–
Nagymaros	122	60	60	91	31	31
Óbuda	104	25	40	59	45	19
Pest	177	–	60	126	51	66
Ráckeve	664	300	300	527	137	227
Szecső	68	30	30	43	25	13
Vác	316	150	150	207	109	57
Vál	193	90	50	126	67	76
Visegrád	29	2	5	25	4	20
Összes	3431	1136	1411	2308	1123	907

Hasonló érdekességek tapasztalhatók a tized- és a dzsizje-fizetők adatainak összevetésekor is. Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy az 1570-1580-as évek előtt általában csak a 300 akcse évi jövedelemmel rendelkezőket kötelezték a dzsizje megfizetésére. Mármint az első három összeírást megfigyelve látható, hogy a tized-fizetőknek (adózóknak) 1546-ban 61,13%-át, 1559-ben 82,79%-át, 1562-ben pe-

dig 95,50%-át tekintették dzsizje-fizetőknél, vagyis a dzsizje-fizető háztartásfők és a tizedfizető családfők közti különbség kezdett kiegyenlítődni. Káldy-Nagy Gyula is a különböző évekből származó török defterek alapos vizsgálata után jutott arra a következtetésre, hogy „a török hódoltság első két-három évtizede alatt nem az adózók vagy anyagi javaik gyarapodtak meg, hanem az adóalany fogalmának meghatározása szélesedett ki.”¹⁶ Nem kizárt tehát, hogy ez a tendencia a budai szandzsák összeírásaiban már 1562-től érezte hatását.

2. táblázat. A hászvárosok adózással kapcsolatos adatai 1559-ben

Város	Összeírtak száma	Dzsizje-fizetők száma	Tizedfizetők száma	Nem adózók száma
Buda	427	234	280	147
Buják	82	25	30	52
Cegléd	258	150	152	106
Földvár	135	60	85	50
Kecskemét	485	250	358	127
Nagykőrös	141	132	68	73
Nagymaros	319	80	189	130
Óbuda	110	35	54	56
Pest	180	60	101	79
Ráckeve	825	700	588	237
Szeceő	57	25	29	28
Vác	651	167	349	302
Vál	101	36	58	43
Visegrád	29	5	25	4
Összes	3800	1959	2366	1434

Ezt az állítást más adatokkal is alá lehet támasztani. Számításaim szerint ugyanis a budai szandzsák területén 1546-ban 5330, 1559-ben 6398, 1562-ben 10 268, 1577/78-ban pedig 10 888 dzsizje-adófizetőt regisztráltak.¹⁷ A felsorolt értékeket

16 Káldy-Nagy, 1970/a. 97. p.

17 Más adatokkal számolt, de hasonló eredményre jutott Fenyvesi (Mészáros) László is, aki szerint a hánék száma a következőképpen alakult: 1546-ban 5422, 1559-ben 5755, 1562-ben

látva nehéz elképzelni, hogy 1562-ben, azaz három évvel az 1559. évi összeírás után a lakosság anyagi ereje 160%-os javulást eredményezett volna. Valószínűbbnek tűnik, hogy ezentúl a 300 akcse évi jövedelemmel nem rendelkező személyek is fizették az állami adót. Ez a felismerés a népességtörténet oldaláról nézve pedig azt jelenti, hogy a bubai szandzsák területén a dzsizje-fizető háztartásfők és a tized-fizető családfők száma 1562-ben már megközelítőleg azonos lehetett.

Az első összeíráskor a tizedfizetők (2308 fő) közel 40%-a nem rendelkezett évi 300 akcse jövedelemmel, és így nekik nem kellett dzsizjét fizetniük. Nagykőrös, Kecskemét, Cegléd, Tápiószecső, vagyis az alföldi mezővárosok, továbbá Vác, Nagymaros és Óbuda polgárainak viszont 65-70%-a képes volt erre, nem úgy mint a Duna jobb parti települései (Visegrád és Dunaföldvár), a főváros (Buda és Pest), valamint a Csepel-szigeti Ráckeve lakossága. Az utóbbi helységek ugyanis a török 1541–45. évi hadjáratainak útvonalába estek, ezért az 1546. évi defter adatai inkább a háborús pusztításokkal hozhatók összefüggésbe, semmint ezeknek a hásvárosoknak tényleges anyagi helyzetével.¹⁸

10 432, 1577–78-ban pedig 10 888 dzsizje-fizető volt a szandzsák területén: *Mészáros-Hausfater*, 1974. 232. p. 39. jegyzet.; Az 1577–78. évi háneadatot Káldy-Nagy Gyula közölte: *Káldy-Nagy*, 1970/a. 100. p.

18 *Szakály*, 1984. 174–176. p.; *Iványi*, 1941. 32–84. p. Az 1550-es években viszont a Duna–Tisza közti települések lakói szenvedtek sokat, főleg az 1552. évi hadjáratok és az 1553. évi pestisjárvány következtében: *Majlát*, 1943. 24. p.; *Kathona*, 1974. 124. p.; *Marosi*, 1984. 181–186. p.

3. táblázat. A hászvárosok adózással kapcsolatos adatai 1562-ben

Város	Összeírtak száma	Kapu-	Dzsizje-	Tized-	Nem adózók száma
		fizetők száma			
Buda	357	–	224	243	114
Buják	105	68	68	68	37
Cegléd	252	184	185	184	68
Földvár	162	103	105	105	57
Kecskemét	753	393	399	394	359
Nagykőrös	304	180	180	181	123
Nagymaros	382	217	212	212	170
Óbuda	78	40	40	40	38
Pest	154	–	98	97	57
Ráckeve	1049	630	630	744	305
Szecső	70	43	46	43	27
Vác	412	252	246	240	172
Vál	101	75	75	75	26
Visegrád	–	–	–	–	–
Összes	4179	2185	2508	2626	1553

Demográfiai szempontból fontos tanulságok vonhatók le a kapu- és dzsizje-fizetők, illetve a kapu- és tizedfizetők számának összehasonlításakor is. Előljáróban el kell mondani, hogy az írnok Buda és Pest estében az összeírás végén nem tüntette fel a kapuk számát, mert az a kánunnámék (törvénykönyvek) rendelkezései értelmében a dzsizje-fizető hánékéval megegyezett.¹⁹ A megfelelő kiegészítéseket elvégezve a kapuk száma 1546-ban 1412-re, 1562-ben pedig 2507-re emelkedik, vagyis azonos lesz a hánék adataival. Rátérve most már a népesedési viszonyokra, az eredmények azt mutatják, hogy egy kapura 1546-ban 1,63, 1559-ben 1,2, 1562-ben pedig 1,04 bejegyzett családfő esett, tehát egy jobbágytelken átlagosan 1,2-1,6 családfő élt.

19 Mészáros—Hausfater, 1974. 216. p.

4. táblázat. Az adózó családokkal együtt összeírtak száma 1546-ban

Város	Adózó család fő	Az adózó családokkal együtt összeírtak										Összes hozzáfartozó
		Fiu		Testvér			Idegen			Apa, vő		
		egy	kettő	egy	kettő	három	egy	kettő	három			
Buda	381	84	2	40	1	1	4	1	1	1	143	
Buják	33	9	-	11	-	-	1	-	-	-	21	
Cegléd	185	46	-	38	6	-	14	2	-	4	118	
Földvár	127	40	-	13	-	-	9	1	-	-	64	
Kecskemét	278	59	1	30	6	2	81	5	-	-	200	
Nagykőrös	100	51	1	31	-	-	25	1	-	-	111	
Nagymaros	91	17	-	6	-	-	6	1	-	-	32	
Óbuda	59	24	-	8	1	1	5	2	-	-	46	
Pest	126	21	-	7	2	-	11	4	-	-	51	
Ráckeve	527	48	-	20	3	-	45	7	-	4	137	
Szecső	43	10	-	7	3	-	3	-	-	-	26	
Vác	207	68	-	19	2	-	16	2	-	1	112	
Vál	126	41	-	13	4	-	6	1	-	-	70	
Visegrád	25	2	-	1	-	-	1	-	-	-	4	
Összes	2308	520	8	244	56	12	227	54	3	10	1135	

A népességszám pontos meghatározásához figyelembe kell venni azt is, hogy a források női családtagokat és kisebb gyermekeket szinte sehol sem említenek.²⁰ Ugyancsak nehézséget okoz, hogy azoknál a töredékcsaládoknál, amelyek élén özvegyasszonyok (bive) álltak, szintén egyetlen lányt vagy fiút sem vettek nyilvántartásba. Ez mindenestre elgondolkodtató, mert pl. Szakály Ferenc Sziget mezőváros 1551. évi összeírásában 132 női vezetésű családot figyelt meg — az összlakosság 42,3%-át —, és közülük 90-nek gyermeke is volt.²¹ Az adózó háztartások és a biológiai értelemben vett családok közötti kapcsolat megteremtéséhez tehát elengedhetetlenül szükséges az összeírásokba bejegyzett fivérek, testvérek és idegenek számarányának az elemzése is.

A 4. táblázat adatai azt bizonyítják, hogy a törökök 1546-ban 520 családfőnél egy, négy tizedfizetőnél pedig két fiút tüntettek fel, ám 1784 adózónál (77,29%) már egyetlenegy sem. Elképzelhető, hogy az 1546. évi forrás lényegesen hiányosabb, mint az 1559. és az 1562. évi adódefter, és ezt az 5. és 6. táblázat is igazolja.

A második összeírásban (1559) ugyanis a 2366 adófizető közül 869-nek egy, 112-nek kettő, 18-nak három, öt személynek pedig négy fia volt, és csupán 1362 családfő (57,56%) neve mellett nem található gyermekek. Lényegében ugyanez a tendencia érvényesül az 1562. évi defter vizsgálatokor is: a 2626 tizedfizetőből 1515 főnek (57,69%) a családjában csak nagyon fiatal utódok élhettek.²²

Ezzel ellentétes folyamat figyelhető meg a tizedfizető családfőkkel együtt élő testvérek elemzésekor. Számszerűen meghatározva: a testvérek az adózóknak 1546-ban 13,51%-át (312 fő), 1559-ben 9,21%-át (218 fő), 1562-ben pedig 5,63%-át (148 fő) tették ki. Ebből is látható, hogy a testvérek száma — ellentétben a serdülő fiúkéval — gyorsan és egyenletesen csökkent. Mégsem az alacsony százalékszámok a meglepőek, hiszen hasonló jelenség más mezővárosban is tapasztalható.²³ Az a különös, hogy 1562-ben tulajdonképpen felcannyi testvért említenek a defterek, mint 1546-ban. Nem kizárt, hogy a magyarizációt a törökök adóztatási rendszerében kell keresni, nevezetesen, hogy a hódítók az adóalany kibővítésével párhuzamosan a felnőtt testvéreket is fokozatosan bevonták az adózásba.

20 Káldy-Nagy, 1970/a. 20. p.

21 Szakály, 1970. 70–73. p.; Szegeden szintén magas volt a töredékcsaládok száma: Szakály, 1983. 548. p.

22 Káldy-Nagy Gyula úgy véli, hogy a nőtlen fiúkat csak 15 éves koruk után írták össze: Káldy-Nagy, 1985. 6. p.

23 Szakály, 1970. 68. p.

Ennek a gondolatmenetnek látszólag ellentmond, hogy a változásokat a defterek nem minden esetben tükrözik. Csakhogy az 1559. évi defter személynevei azt is elárulják, hogy a helyi lakosság óriási változásokon ment keresztül. A későbbiekben majd látni fogjuk, hogy 1546 és 1559 között a hászvárosok polgárainak több mint 50%-a elhunyt, illetve elköltözött.

A személynevek azonosításánál problémát okozhat az is, hogy a családfő és a testvére nem feltétlenül ugyanolyan vezetéknévvel viselt. Hogy csak egy példát említek: óbudai Paizs Ferenc testvérét Albert Jánosnak hívták.²⁴

Az elmondottak tehát nem hagynak kétséget afelől, hogy a testvérek nagy része 1562-re bekerült az adófizetők sorába. Ennek igazolására tanulságos a vizsgálatba összehasonlító anyagként Tolna város adatait is bevonni. A település 1557. évi dzsizje-összeírásában 619 tehetősebb személyt 50, 322 szegényebb családfőt pedig 5–25 akcse megfizetésére kötelezték. Így az adózók száma az 1553. évihez képest 1557-ig a 772 főről 941-re emelkedett. A majdnem húsz évvel későbbi, 1576. évi adójegyzék is alátámasztja az eddigi megfigyeléseket: az összlakossághoz viszonyítva a kevésbé módos tizedfizetők számaránya 1557-ben 34%-ot tett ki, de 1576-ban már a 46%-ot is elérte.²⁵

24 Káldy-Nagy, 1977. 53. p.

25 Káldy-Nagy, 1962. 579., 585. p.

5. táblázat. Az adózó családfelekkel együtt összeírtak száma 1559-ben

Város	Adózó családfelek	Az adózó családfelekkel együtt összeírtak														Összes hozzátartozó
		Fiú				Testvér				Idegen				Apa, vő		
		egy	kettő	három	négy	egy	kettő	három	négy	egy	kettő	három	négy			
Buda	280	96	8	6	-	19	1	-	-	2	-	-	-	-	-	153
Buják	30	35	2	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	52
Cegléd	152	51	6	-	-	26	5	-	-	2	-	-	-	6	-	107
Földvár	85	40	-	-	-	8	1	-	-	1	-	-	-	-	-	51
Kecskemét	358	82	8	-	-	21	3	-	-	3	-	-	-	-	-	128
Nagykörös	68	51	2	1	-	12	-	-	-	-	-	-	-	3	-	73
Nagymaros	189	74	19	4	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	130
Óbuda	54	34	2	1	-	7	1	-	-	1	5	-	-	-	-	59
Pest	101	35	11	2	-	3	-	-	-	1	-	-	-	-	-	79
Ráckeve	588	193	6	-	-	28	1	-	-	4	-	-	-	2	-	241
Szecső	29	19	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	1	-	29
Vác	349	122	48	4	1	28	2	-	-	15	2	2	2	4	-	303
Vál	58	35	-	-	-	9	-	-	-	1	-	-	-	1	-	46
Visegrád	25	2	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	4
Összes	2366	869	224	54	20	186	28	-	-	4	35	4	6	8	17	1455

6. táblázat. Adózó családfőkkel együtt összeírtak száma 1562-ben

Város	Adózó családfők	Az adózó családfőkkel együtt összeírtak									Összes hozzátartozó
		Fiú				Testvér		Idegen		Apa, vő	
		egy	kettő	három	négy	egy	kettő	egy	kettő		
Buda	243	79	13	2	–	1	–	–	1	–	114
Buják	68	21	3	–	–	5	1	3	–	–	37
Cegléd	184	42	–	–	–	25	–	1	–	–	68
Földvár	105	44	–	–	–	5	–	–	–	–	57
Kecskemét	394	177	47	5	–	28	4	35	1	–	359
Nagykőrös	181	64	17	1	–	20	–	3	–	–	124
Nagymaros	212	85	32	4	–	5	1	2	–	–	170
Óbuda	40	17	6	1	–	4	1	–	–	–	38
Pest	97	30	5	3	1	1	1	1	–	9	66
Ráckeve	744	218	27	3	1	18	–	2	–	2	307
Szecső	43	18	3	–	–	3	–	–	–	–	27
Vác	240	81	26	6	1	13	2	1	–	–	173
Vál	75	23	1	–	–	–	–	2	–	–	27
Visegrád	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Összes	2626	899	368	75	12	128	20	50	4	11	1567

A 7., 8. és 9. táblázatot megtekintve könnyen belátható, hogy a törökök főként a nős fiúkat és testvéreket igyekeztek megadóztatni. Az adózó családfőkkel „egy kenyéren” élő nős testvérek és fiúk aránya 1546 és 1559 között 3-9% körül mozgott, és ez nem nevezhető magas értéknek.

7. táblázat. A nem adózó hozzátartozók és idegenek családi állapota 1546-ban

Város	Fiú		Testvér		Idegen		Apa, vő	Összes		Össz.
	nős	nőtlen	nős	nőtlen	nős	nőtlen		nős	nőtlen	
Buda	10	78	12	33	6	2	1	29	113	142
Buják	–	9	1	10	1	–	–	2	19	21
Cegléd	5	41	13	37	2	15	4	24	93	117
Földvár	6	34	3	10	–	11	–	9	55	64
Kecskemét	7	53	12	36	2	89	–	21	178	199
Nagykőrös	31	22	25	6	1	26	–	57	54	111
Nagymaros	3	14	–	6	1	7	–	4	27	31
Óbuda	1	23	3	10	1	7	–	5	40	45
Pest	–	21	–	11	2	17	–	2	49	51
Ráckeve	2	46	10	16	1	58	4	17	120	137
Szecső	1	9	5	8	–	2	–	6	19	25
Vác	3	65	4	19	4	13	1	12	97	109
Vál	1	39	8	13	1	5	–	10	57	67
Visegrád	–	2	–	1	–	1	–	–	4	4
Összes	70	456	96	216	22	253	10	198	925	1123

8. táblázat. A nem adózó hozzátartozók és idegenek családi állapota 1559-ben

Város	Fiú		Testvér		Idegen		Apa, vő	Összes		Össz.
	nős	nőtlen	nős	nőtlen	nős	nőtlen		nős	nőtlen	
Buda	18	106	8	13	2	–	–	28	119	147
Buják	11	32	7	2	–	–	–	18	34	52
Cegléd	32	31	28	8	–	2	5	65	41	106
Földvár	19	20	6	4	–	1	–	25	25	50
Kecskemét	27	70	18	9	1	2	–	46	81	127
Nagykőrös	34	24	11	1	–	–	3	48	25	73
Nagymaros	9	115	2	4	–	–	–	11	119	130
Óbuda	8	31	5	7	–	5	–	13	43	56
Pest	8	67	2	1	1	–	–	11	68	79
Ráckeve	22	182	16	13	1	1	2	41	196	237
Szecső	4	15	6	2	–	–	1	11	17	28
Vác	25	209	13	19	–	33	3	41	261	302
Vál	9	25	5	3	1	–	–	15	28	43
Visegrád	–	2	–	1	–	1	–	–	4	4
Összes	226	929	127	87	6	45	14	373	1061	1434

Nagyon valószínű, hogy a fiatal házaspárok továbbra is szüleik telkén éltek, de nem feltétlenül a szülői házban. Önmagukat külön gazdasági egységnek tekintették, és ezt az állapotot a török hivatalnokok is — legalábbis másfél évtizedig — tiszteletben tartották.

A változás 1562-ben következett be, amikor már csak a nőtlen testvéreket és a nagykorú fiúgyermeket jegyezték be a defterekbe, feltehetően azért, mert a nők ekkorra már az adófizetők sorába léptek.

9. Táblázat. A nem adózó hozzátartozók és idegenek családi állapota 1562-ben

Város	Fiú		Testvér		Idegen		Apa, vő	Összes	
	nős	nőtlen	nős	nőtlen	nős	nőtlen		nős	nőtlen
Buda	–	111	–	1	–	2	–	–	114
Buják	–	27	–	7	–	3	–	–	37
Cegléd	–	42	–	25	–	1	–	–	68
Földvár	–	52	–	5	–	–	–	–	57
Kecskemét	–	286	–	36	–	37	–	–	359
Nagykőrös	–	100	–	20	–	3	–	–	123
Nagymaros	–	161	–	7	–	2	–	–	170
Óbuda	–	32	–	6	–	–	–	–	38
Pest	–	53	–	3	–	1	–	–	57
Ráckeve	–	283	–	18	–	2	2	–	305
Szecső	–	24	–	3	–	–	–	–	27
Vác	–	154	–	17	–	1	–	–	172
Vál	–	24	–	–	–	2	–	–	26
Visegrád	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Összes	–	1349	–	148	–	54	2	–	1553

Az egyre hatékonyabban működő török adminisztráció arra is ügyelt, hogy az adózásba bevont személyek kiesésével lehetőleg ne csökkenjen a nem adózók száma se. Így magyarázható, hogy 1546-ban mindössze 456 (19,75%), 1562-ben pedig már 1349 (51,37%) nőtlen fiút tartottak nyilván. Mégsem állítható, hogy a családösszeírások teljeseek lennének.

Szakály Ferenc, Káldy-Nagy Gyula és Fenyvesi (Mészáros) László kutatásai bebizonyították, hogy a családok mindenekelőtt gazdasági fogalomként jelennek meg a hódoltságkori forrásokban, és magukban foglalják az összeírt — és össze nem írt — fiúkat, testvéreket, sőt az idegeneket is. Ez utóbbiak számbavételekor viszont nem szabad megfeledkezni arról, hogy a többnyire keresztnevkön bejegyzett szolgák általában nőtlenek voltak, és nagy részük a nem adózók közé tartozott.²⁶ A 7. táblázatból leolvasható, hogy a törökök 1546-ban 275 szolgát soroltak fel, ami az adófizetők 11,9%-ának felel meg. Ez az érték túlságosan alacsonynak tűnik, mert például a szintén török uralom alatti Szegeden ugyanebben az évben

26 Káldy-Nagy, 1970/a. 20. p.; Káldy-Nagy, 1970/b. 168. p.

612 — Káldy-Nagy Gyula szerint 632 — egyedülállót rögzítettek az összeírók.²⁷ Nehéz elképzelni, hogy a budai szandzsák 14 hászvárosában 55%-kal kevesebb szolga élt volna, mint egyedül Szegeden. Igazat lehet tehát adni Fenyvesi Lászlónak, aki szerint a törökök „a juhászokon, pásztorokon kívül esetleg az iparosok legényeit és a kereskedősegedeket vették jegyzékbe, és nem a tényleges szolgálományt.” A szerző ezenkívül a budai és váci vámnaplók névanyagát is összehasonlította, majd eredményeit így összegezte: „a szolgálknak vélt személyek többnyire iparos- és kereskedőnevűeknél kerültek regisztrálásra, akik közül sokan szerepelnek a különböző vámnaplókban.”²⁸

Mindent egybevetve elmondható, hogy a három török adóösszeírás és az azok alapján elkészített kilenc táblázat adatai igen sok tanulsággal szolgáltak. Értékes megfigyeléseket lehetett tenni egyrészt a népességi viszonyokra, másrészt az adóztatási módszerekre és alapelvekre. Az adózásba bevont személyek, illetve az adófizetők és nem adózók arányának meghatározása után megállapítást nyert az is, hogy a dzsizje-fizető háztartásfők átlagosan 1,2-1,6 tizedfizető családfőt jelentenek, a háztartások pedig nem biológiai, hanem gazdasági értelemben vett családokat. Bár az összeírók nem mulasztották el az idősebb fiúkat, testvéreket és a szolgálakat feltüntetni, ezek száma mégis alacsonyabb volt, mint a ténylegesen élő családtagoké. Nem sikerült viszont sem a töredécszülőket, sem a női hozzátartozókat pontosan behatárolni, annak ellenére, hogy a törökök Budán és Pesten is összeírtak özvegyasszonyokat. A népességszám konkrét meghatározása tehát nem könnyű feladat, ám mielőtt erre sort keríték, érdemes pár szót szólni a hászvárosok etnikai viszonyairól, a népesség vándor mozgalmáról és halálzási arányáról.

3. A hászvárosok népességének kicserélődése

A budai szandzsák területén a népesség mozgását csak 1546 és 1559 között lehet nyomon követni. Ismeretes ugyanis, hogy az 1559. évi defter nem kész változat, hanem fogalmazvány, és úgy készítették, hogy az előző példány személyneveit átmásolták, majd ezek fölé feljegyezték a bekövetkezett változásokat. Minden egyes név gondos átnézése után tehát megállapítható, hányan haltak meg vagy szöktek el, illetve hány új személy költözött be.

Nagy segítséget jelent továbbá, hogy a vizsgált területen Fenyvesi (Mészáros) László és Dávid Géza is végzett népesedéstörténeti, illetve migrációs kutatásokat.

27 Káldy-Nagy, 1970/b. 168. p.; Szakály, 1983. 615. p.

28 Mészáros-Hausfater, 1974. 218. p.

Fenyvesi László a 14 hászváros lakóinak kicserélődését (fluktuációját) úgy számította ki, hogy az 1546. és 1562. évi defterek egyforma vezetéknevű személyeit összehasonlította és azokból vont le következtetéseket.²⁹ Ennek a módszernek az alkalmazása azonban nem a legszerencsésebb megoldás, mert a nyelvtudomány álláspontja szerint a családnevek a XVI. században még nem szilárdultak meg, és a foglalkozásneveket kivéve ritka esetben öröklődtek apáról fiúra.³⁰ Az 1559. évi defterben a váli Szalai János fiát például Demeter Mátyásnak hívták, míg a kecskeméti Polgár Mihályét Mihály Imrének.³¹ Így tehát egyáltalán nem biztos, hogy 16 év múlva csak az azonos vezetéknevek utal(hat)tak a rokonsági viszonyokra.

Egészen más megközelítéssel dolgozta fel Dávid Géza a budai szandzsák népeségének vándor mozgalmát 1546 és 1559 között. A szerző az összes lakott település személyneveit átanulmányozta, majd az elköltözött és megszökött lakosok adatait összegezte. A tanulmány külön érdemének tudható be, hogy az alaposan elkészített táblázatok mellett a területi elosztást ábrázoló térképek is helyet kaptak.³²

Az imént bemutatott írások arra a felismerésre vezettek, hogy a helyes szemléletmód kialakítása érdekében ajánlatos a kérdéskört több oldalról is megközelíteni.

A 10. táblázat adataiból kitűnik, hogy a törökök elsősorban az időközben felszerűlt fiúkat írták be a jegyzékekbe. Az új családfejek és testvérek száma elenyésző, akárcsak a szolgálkék, apáké és vőké, akiket az egyéb kategóriába soroltam. A frissen bejegyzett családfejekről és néhány testvéréről tudni kell, hogy nagy részüket nem rokonként vagy családtagként írták össze, hanem önálló adófizetőként. Lehetséges, hogy az okok a török adminisztráció hanyagságában keresendők, de nem zárható ki, hogy az újonnan összeírtak tényleg hiányoztak az első adószedés alkalmával. Elég csak a mezővárosok kereskedőire gondolni, akik messze vidékekre is elutaztak, hogy üzleti vállalkozásaikat lebonyolíthassák. Előfordulhatott tehát, hogy

29 *Mészáros-Hausfater*, 1974. 215., 219. p.

30 *Bárczi*, 1956. 153. p.; *Papp*, 1963. 82. p.; *Székelly*, 1970. 208. p.; Érdekes, hogy a délvidéki jobbágynevek esetében mind Szabó István, mind pedig Engel Pál úgy találta, hogy azok a XVI. században öröklődő családnevek voltak: *Szabó*, 1954. 11–12. p.; *Engel*, 1995. 355. p.; Bár Szabó István eredményeit a nyelvtudomány teljes egészében nem fogadta el (*Papp*, 1955. 259. p.), ennek ellenére nem lehetetlen, hogy „ezeket a családneveket mégsem lehet a ma szükségszerűen továbböröklődő (sőt inkább: továbbörökítendő) családnevekkel teljesen azonos minőségűeknek tekinteni”. (*Szabó*, 1954. 11. p.) Úgy tűnik, hogy a kettős névhasználat összefüggésben áll a gazdasági folyamatokkal is: *Maksay*, 1960. 170–171. p.

31 *Káldy-Nagy*, 1977. 74., 174. p.

32 *Dávid*, 1990. 30–64. p.

a távolsági kereskedők, marhatőzsérek és hajtókik éppúgy kimaradtak a defterekből, mint azok, akiket tévedésből nem jegyeztek be.

A népességszám alakulását persze nemcsak előnyös, hanem számos kedvezőtlen körülmény is befolyásolta. Az utóbbi évtizedek demográfiai kutatásai kimutatták, hogy a természetes népszaporulat mértéke a XVIII. század előtt az 5 ezreléket sem érte el, és a halálozási arány a felnőtt népességen belül is magas volt.³³ A 14 hászvárosban az 1546-ban feltüntetett 3431 személyből 1559-ig 1473 fő hunyt el, vagyis az eredeti népesség 42,93%-a. Pillanatnyilag nehéz lenne megválaszolni, hogy a települések közötti eltéréseket mely tényezők együttes hatása váltotta ki, a részletek feltárása tehát további kutatómunkát igényel. Az viszont biztosan állítható, hogy ezek az összetevők nem egyszerre és nem egyenlő arányban érvényesültek.³⁴

10. táblázat. A népesség mortalitása a budai szandzsák hászvárosaiban (1546–1559)

Város	Összeírtak		Elhunytak				Újonnan összeírtak			
	1546	1559	családfő	testvér	fiú	egyéb	családfő	testvér	fiú	egyéb
Buda	523	427	185	14	34	1	5	1	49	–
Buják	54	82	22	4	2	–	–	2	28	–
Cegléd	302	258	77	16	16	5	–	7	31	3
Földvár	191	135	62	5	10	4	1	2	12	–
Kecskemét	477	485	138	25	19	25	2	3	46	–
Nagykőrös	211	141	51	17	13	23	13	2	28	3
Nagymaros	122	319	32	3	4	3	1	2	65	–
Óbuda	104	110	24	1	5	1	4	2	21	–
Pest	177	180	80	4	8	9	1	–	34	–
Ráckeve	664	825	258	11	15	7	2	–	102	1
Szecső	68	57	20	6	1	2	–	1	12	1
Vác	316	651	94	7	22	6	4	12	86	5
Vál	193	101	54	11	14	3	–	1	11	1
Visegrád	29	29	?	?	?	?	?	?	?	?
Összes	3431	3800	1097	124	163	89	33	35	525	14

33 Kováts, 1972. 7., 9. p.; Fügedi, 1992. 19. p.

34 Rácz, 1995. 85. p.

Az újabb történetírói munkák már nem annyira a török dúlásoknak tulajdonítanak nagy jelentőséget, mint inkább a korszak kifejezetten rossz egészségügyi viszonyaira helyezik a hangsúlyt.³⁵ Ennek ellenére nem szabad lebecsülni a török katonák szinte mindennapos portyázásait és rajtaütéseit sem, hiszen ezek is akadályozták a termelés zavartalanságát, ráadásul — ellentétben a természeti csapásokkal — folyamatosan jelen voltak az emberek hétköznapijaiban. A bizonytalan közállapotok miatt többször előfordult, hogy a lakosság élelemellátása akadozott, és ezen a kifejezetten lassú és vontatott szállítási körülmények sem segítettek.³⁶

A XVI. századi higiéniai viszonyok tárgyalásakor helytelen lenne megelégedni csak a járványos betegségek (pestis, himlő, tífusz) leírásával. Az emberek mindennapi életkörülményeit — különösen a hódoltság területén — a természet adottságai is befolyásolták. Az életmód kutatása szempontjából sem lehet közömbös, hogy a szabályozatlan folyók miatti gyakori áradások, az ezek nyomában megjelenő mocsárvilág, a természeti csapások elleni védtelenség, valamint a koszos ivóvizek milyen mértékben járultak hozzá az emberi élet megrövidüléséhez.³⁷

A népességapadás okainak feltárását persze nem csupán a történeti ökológia és más interdiszciplináris tudományágak végezhetik el. A településtörténeti és régészeti megfigyelések ugyanis rámutattak arra, hogy a mezővárosok, sőt a városok zöme is agrárszerkezetű volt, ahol az emberek és az állatok többnyire együtt éltek. Néhány jelentős települést leszámítva a mezővárosok többségét földutak és paticsfalú házak szegélyezték, levegőjüket pedig szennyvíz és állati ürülék fertőzte.³⁸ Dunaföldváron az 1970-es évek első felében egy XVI. századi boronaváz, paticsfalú, de sarkain téglával kirakott ház került elő.³⁹ Cegléden a Pesti út 4. számú telek helyén pedig XV–XVII. századi döngölt és tapaszott padlószintekre akadtak

35 *Ágoston*, 1992. 99–105., 111–116. p.

36 *Rácz*, 1995. 48., 87. p.

37 Rorario Jeromos pápai nuncius 1539 telén a Dunán hirtelen beállt jégzajlás miatt két hetet kényszerült Ráckevén eltölteni: *Veress*, 1901. 65. p.; A jégzajlások pusztító szerepéről: *Kocab*, 1913. 113–114. p.; Az Esztergom–Vác–Cegléd–Kecskemét–Ráckeve–Székesfehérvár körzetben pedig akkora erejű földrengés volt, hogy a törököket is félelembe ejtette: *Gyárfás*, 1885. 90. p.; A kor természeti csapásairól: *Réthly*, 1962. 94. p.; *Várkonyi*, 1989. 92. p.; Az 1585. évi pestisjárványról: *Káldy-Nagy*, 1970/b. 162. p.

38 A régészeti és művészettörténeti vizsgálatok új szempontokkal gazdagították a (mező)városi életmód kutatását: *Entz*, 1979. 17–21. p.; *Kubinyi*, 1985. 211–230. p.; A mezővárosok agrárszerkezetére: *Majlát*, 1943. 46–51., 129–132. p.; *Rácz*, 1995. 86. p.

39 Rég. Füz. Series I. No. 26. 1973. 97–98. p. (*Kozák Éva*) és No. 28. 1975. 93–94. p. (*Kozák Éva*)

a régészek.⁴⁰ A budai szandzsák többi hászvárosának — például Budának⁴¹, Pestnek⁴², Vácnak⁴³, Kecskemétnek⁴⁴ vagy Ráckevének⁴⁵ — településképét inkább kőházak és kikövezett utcák határozták meg, sőt még Nagymaroson is a talajból feltörő bővizű forrás biztosított jobb higiéniai feltételeket.⁴⁶ Ugyancsak a régészek és a művészettörténészek figyelték meg, hogy a török veszély hatására a mezővárosokban — ahol persze mód nyílt rá — nagyarányú kőépítkezés vette kezdetét. Elég csak a kecskeméti „Barátok templomá”-ra, a dunaföldvári öregtoronyra vagy a váci várra utalni.⁴⁷

A nagy népességű vagy jobb anyagi helyzetben levő mezővárosok tehát az építkezés és az egészségügyi viszonyok terén megközelítették a városokat, bár falusias vonásaikat továbbra is megőrizték.⁴⁸ Ami viszont a népesedési viszonyokat illeti, úgy tűnik, hogy az egészségesebb életforma csak csökkentette, de jelentősen nem módosította a populáció apadását.

Napjaink demográfusai közül Dávid Géza foglalkozott behatóan a népességszám csökkenésével, illetve növekedésével. Átvizsgálta a budai szandzsák 1546-ban összeírt 13 551 személynevét, majd ennek során megállapította a migráció mértékét. Számításai meggyőzően bizonyítják, hogy 1559-ig 1111 fő, azaz 8,2% tűnt el vagy távozott ismeretlen lakhelyre. A népességmozgásban a 9386 családfőnek 6,6%-a (618 fő), a 4165 hozzátartozónak pedig 11,8%-a (493 fő) vett részt.⁴⁹

40 Rég. Fü. Series I. No. 36. 1983. 96. p. (*Dinnyés István*); Cegléden a Kossuth Ferenc utcában találták meg a város XVI–XVIII. századi temetőjét: Rég. Fü. Series I. No. 35. 1982. 108. p. (*N. Benkő Zsuzsanna és Dinnyés István*)

41 *Lócsy*, 1959. 342–349. p.

42 *Irásné*, 1976. 313–348. p.

43 Rég. Fü. Series I. No. 34. 1981. 80–81. p. (*Kövári Klára*); Rég. Fü. Series I. No. 36. 1983. 126–127. p. (*Kozák Károly*)

44 Rég. Fü. Series I. No. 28. 1975. 122–123. p. (*Biczó Pirokska*); *Biczó*, 1976. 329–360. p.

45 *Gergelyffy*, 1973. 405–410. p.; *Borkayné*, 1974. 165–169. p.; Dercsényi Dezső joggal állapította meg, hogy Ráckeven egy gótikus mezőváros bemutatására van lehetőség: *Dercsényi*, 1972. 68. p.

46 Rég. Fü. Series I. No. 36. 1983. 109. p. (*Miklós Zsuzsa*)

47 *Kozák*, 1970. 201. p.; *Kozák*, 1973. 193–199. p.; *Biczó*, 1976. 355. p.; Rég. Fü. Series I. No. 41. 1988. 108. p. (*Miklós Zsuzsa*); *Entz*, 1974. 17. p.

48 Ráckeven a kőházak között vályogház is előkerült: *Fegyő*, 1973. 93–105. p. Mindez még nem jelenti azt, hogy a vályogház az alföldi magyar falvakban (!) megfigyelhető háztípus tovább bővített formája lenne, mint ahogy azt a szerző gondolja.

49 *Dávid*, 1990. 41. p.; *Ágoston*, 1992. 104. p.

11. táblázat. A népesség fluktuációja a budai szandzsák hászvárosaiban
(1546–1559)

Város	Összeírtak		Elszöktek				Beköltöztek			
	1546	1559	családfő	testvér	fiú	egyéb	családfő	testvér	fiú	egyéb
Buda	523	427	75	13	14	7	153	1	45	1
Buják	54	82	1	–	–	–	19	–	9	–
Cegléd	302	258	7	2	–	5	46	–	3	–
Földvár	191	135	4	–	1	6	22	–	2	–
Kecskemét	477	485	1	–	1	63	221	2	18	–
Nagykőrös	211	141	–	1	–	3	5	–	2	–
Nagymaros	122	319	1	–	1	3	129	2	50	–
Óbuda	104	110	–	–	–	1	8	1	4	–
Pest	177	180	5	4	4	6	58	–	31	1
Ráckeve	664	825	35	1	2	54	351	15	70	1
Szecső	68	57	–	1	–	–	2	–	–	1
Vác	316	651	5	–	1	7	233	8	110	32
Vál	193	101	28	3	2	2	3	–	1	1
Visegrád	29	29	?	?	?	?	?	?	?	?
Összes	3431	3800	162	25	26	157	1250	29	345	37

A lakosság fluktuációjáról készített táblázatot (11. táblázat) megtekintve azonnal szembetűnik, hogy a hászvárosokból elszöktek aránya nagyjából megfelel a Dávid Géza által közölt értékeknek.⁵⁰ A településekről 1559-ig 370 fő (10,78%) szökött el, és nagyobb hányaduk (208 fő, 56,22%) a nem adózók, kisebb részük (162 fő, azaz 43,78%) pedig az adófizetők közé tartozott. Az összevetésekből az is kiderül, hogy az elszökött szolgák és a családfők száma megközelítőleg azonos lehetett.

A népességszám apadásával párhuzamosan történt a városi polgárság feltöltődése is. A 14 hászvárosba 1546 és 1559 között összesen 1661 fő (43,71%) költözött be, akik közül 1250 személy adófizető családfőnek számított. Sajnos a török ad-

50 Ezt annak ellenére is hangsúlyozni kívánom, hogy a táblázatok adatai nem tesznek különbséget a megszökött és az eltűnt személyek között. Jómagam csak azt vizsgáltam, hogy az illető személy az összeíráskor jelen volt-e vagy sem.

minisztrátorok az esetek többségében nem jegyezték fel, hogy az új lakosok falvakból vagy városokból érkeztek-e, ezért eredeti tartózkodási helyük azonosítása meglehetősen nehéz feladat. A helyzet azonban mégsem reménytelen, hiszen tudvalevő, hogy számokban — de nem arányaiban — kifejezve a falusi migráció nagyobb méretet öltött, mint a városi, és azon belül is a családfők álltak az elköltözötték élén.⁵¹ A megvizsgált 1250 családfőről tehát erősen gyanítható, hogy főleg falusi bevándorlók voltak. Igen ám, de ezzel még mindig nincs válasz olyan fontos kérdésekre, mint: miért nem költöztek be a családfők felnőtt hozzátartozói is a városokba? Miért ilyen alacsony a szolgák száma, amikor köztudomású, hogy ők legalább annyian vettek részt a vándorlásban, mint eltartóik? Különbön is: elképzelhető-e, hogy a jobb és biztonságosabb megélhetési feltételeket nyújtó hászvárosokba épp akkor ne jöttek volna be tömegesen szolgák, amikor rájuk mint pásztorokra, hajtókra, inasokra, segédekre stb. lett volna szükség?⁵² Valószínű tehát, hogy a törökök az elszökött és beköltözött személyek számbavételekor elsősorban az adófizetők összeírására törekedtek, és ezért ilyen feltűnően magas a családfők száma, és ezért ilyen alacsony a nem adózóké.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az eddig elmondottak — összegzett formában — a 12. táblázatban találhatóak. Az elhunytak és eltűntek száma az összlakosság csökkenését, a beköltözötték és az újonnan összeírtaké pedig annak növekedését szemlélteti. Az adatok megerősítik Dávid Géza véleményét, miszerint a városi polgárok kevésbé vettek részt a kor vándormozgalmában, mint falusi társaik.⁵³ Az utóbbiak városokba történő beáramlását egyébként a török birtokrendszer is ösztönözte: a szultáni tulajdonba került települések polgárai ugyanis kevésbé voltak kitéve a török javadalombirtokosok túlkapásainak, mint az azoknak juttatott falvak vagy kisebb községek lakossága.⁵⁴

51 Dávid, 1990. 40–42. p.

52 A kérdések feltevését többek között az indokolja, hogy a vándormozgalmában a szolgák igen nagy arányban (62,5%) vettek részt: Dávid, 1990. 41. p.; Ágoston, 1992. 104. p.

53 Dávid, 1990. 40. p.; Az eltűnt személyek között szép számmal lehettek olyanok is, akik a török rabkereskedés áldozatai lettek. Ezekről: Rácz, 1995. 61–62. p.

54 Szakály, 1971. 237. p.

12. táblázat. A népesség kicserélődése a budai szandzsák hászvárosaiban
(1546–1559)

Város	Összeírtak		Elhunytak és eltűntek	%	Beköltöztek és újonnan összeírtak	%
	1546	1559				
Buda	523	427	343	65,6	255	59,7
Buják	54	82	29	53,7	58	70,7
Cegléd	302	258	128	42,4	90	34,9
Földvár	191	135	92	48,1	39	28,9
Kecskemét	477	485	272	57,0	292	60,2
Nagykörös	211	141	108	51,2	53	37,6
Nagymaros	122	319	47	38,5	249	78,0
Óbuda	104	110	32	30,8	40	36,3
Pest	177	180	120	67,8	125	69,4
Ráckeve	664	825	383	57,7	542	65,7
Szecső	68	57	30	44,1	17	29,8
Vác	316	651	142	44,9	490	75,3
Vál	193	101	117	60,6	18	17,8
Visegrád	29	29	?	?	?	?
Összes	3431	3800	1843	53,7	2268	59,7

Persze a migráció mértéke félrevezető is lehet, hiszen a növekedés üteme területenként (pl. náhíjeként), sőt városenként is eltérő volt. Mindent egybevetve nagymértékű fluktuációról nem lehet beszélni, bár a hászvárosok lakossága 13 év alatt jelentősen kicserélődött. A dinamikus fejlődő kereskedelmi központokba (Vác, Ráckeve, Nagymaros), valamint Bujákra, Kecskemétre, sőt Pestre is nagyszámú vidéki lakos húzódott be, míg Ceglédre, Tápiószecsőre, Nagykörösre, Dunaföldvára, Óbudára és Válra a bevándorlók az összlakosság 20%-át sem érték el.⁵⁵

55 Egyes magyar forrásokból nagymértékű fluktuációra lehet következtetni: *N. Kiss*, 1960. 1015–1024. p.; A budai szandzsák területén viszont az alföldi hászvárosokat sűrű faluhálózat övezte, nagyfokú pusztásodásnak pedig nyomát sem találni. Ezek ismeretében nem lehet csodálkozni azon, hogy a környéken jelentősebb mértékű bevándorlás nem tapasztalható: *Szaszkóné*, 1986. 61. p.; *Szakály*, 1994. 9. p.

Az általános megjegyzések után röviden szólni kell a migráció irányairól is. A XVI. század második harmadától politikai és gazdasági indítékok egyaránt közrejátszottak abban, hogy a társadalom széles rétege vándorbotot ragadt és eredeti lakóhelyét hátrahagyta. Kétségtelen, hogy ezekben az esetekben a költözések taszító erői kerültek előtérbe, ennek megfelelően az áramlás iránya a Hódoltságból a királyi Magyarországra, illetve Erdély felé vezetett. A történetírás számos példával igazolta, hogy a tehetősebb (mező)városi polgárok a gazdaságilag fejlett erdélyi és felvidéki városokba távoztak, hogy ott folytathassák korábbi életmódjukat.⁵⁶ A szabad királyi városoknak az átlagosnál erősebb szívóhatása azért érvényesülhetett, mert a befogadó közeg vagyoni és társadalmi állapota nem állt távol a menekültek helyzetétől.

Az 1559. évi defterbe néha bejegyezték, hogy a beköltözött személyek honnan érkeztek, illetve hogy az elszököttek melyik városba vagy faluba mentek el. A városi lakosság vándorlásának nyomon követését azonban megnehezíti az körülmény, hogy a polgárok információs csatornái lényegesen szerényebben működtek, mint a falusiaké. Ennek ellenére ma már köztudott, hogy a budai szandzsák területéről 371 fő ment ismeretlen helyre, de csak 6 esetben bizonyítható, hogy a hódoltságon kívülre távozott.⁵⁷

Az adóösszeírásokból kielemezhető számadatok minden bizonnyal alacsonyabbak a tényleges értékeknél, már csak azért is, mert a korabeli vámnaplók, levelezések és más források a városi polgárság nagyfokú migrációjáról tanúskodnak. Jó példa erre Oszmán aga váci főharmincados 1583. április 13-án Rudolf császárnak írt levele, amelyben arról panaszkodott, hogy a vámhelyeknél adósságba keveredett tőzsérek Bécsbe szöktek és ott telepedtek le.⁵⁸

Elszórt adatok arról is beszámolnak, hogy a kereskedelmi utak mentén fekvő városok nagy vonzerőt gyakoroltak a (mező)városi kalmárokra. Példaként hozható fel az a Váci Benedek, aki 1545-ben már bécsi polgárként szerepelt a vámnaplókban,⁵⁹ vagy a Tokajra elszármazott és ott harmincadosi állást vállalt Kecskeméti János.⁶⁰ Ugyanígy a nyugati határszéleken többször megfordult ráckevei kereskedők utódainak tekinthető a Győr vármegyében élő Ráckevei János és felesége is.⁶¹

56 Szakály, 1994. 14. p.

57 Dávid, 1990. 41. p.; Ágoston, 1992. 105. p.

58 Takáts–Eckhart–Szekfű, 1915. 280–282. p.

59 OSZKK Quart. Lat. 484. Proventus Tricesimae 1544 et 1545. 246. p.; A forrásra Szakály Ferenc hívta fel a figyelmet: Szakály, 1995. 134. p. 204. jegyzet.

60 MOL E 554 Városi és kamarai iratok, 95. csomó, No. 6. (1994. évi jelzet)

Mind gazdaságtörténeti, mind demográfiai szempontból fontos eseménynek számít, hogy Buda és Székesfehérvár eleste után az árucserre új központjai vidéken alakultak ki.⁶² A történeti szakirodalom ma már több ilyen mezővárosi (illetve városi) centrumot tart nyilván, ahová még a szabad királyi városok polgárai is beköltöztek. E tekintetben sajátos helyet foglal el Visegrád, hiszen lakói szinte kivétel nélkül a szomszédos Nagymarosra települtek át. De még a menekülő budai és pesti polgárok közül is elvetődött egy-egy személy Vácra vagy Ráckeve-re. Kecskeméten pedig tolnai, baranyai és szegedi telepesek népesítettek be egy-egy utcát.⁶³ Az elmondottak alapján úgy gondolom, hogy a hódoltságon belüli városi migrációt legalább olyan jelentős folyamatként kell értékelni, mint a hódoltságon kívülre irányuló népmozgást.

Legfontosabb tanulságként mégis az szűrhető le, hogy a defterek a népesség mozgása tekintetében nem mindig adnak hiteles képet a valós helyzetről. A 14 hászvárosban a törökök feltűnően kevés betelepült szolgát írtak össze, de a hódoltságon kívülre távozók száma (6 fő) sem tartható reálisnak. Abban egyet kell érteni Dávid Gézával, hogy a migráció zöme 15-20 km-es körzeten belül zajlott,⁶⁴ de számolni kell ennél nagyobb távolság megtételével is. Ez utóbbinak főleg a nemzetiségiek beáramlásának tárgyalásakor lesz igazán nagy jelentősége.

4. A lakosság etnikai és társadalmi összetétele

Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a középkori Magyar Királyság erendően soknemzetiségű államalakulat volt, ám a nemzetiségek aránya a 20-25%-ot sem haladta meg. Ami a nem magyar etnikumok számszerű megoszlását illeti, a szaktudomány képviselői a XV. század végén 300-400 ezer szlovák, 150-200 ezer német, ugyanennyi román, 80-120 ezer rutén, 50-150 ezer szerb és 20 ezer zsidó személyt tartanak nyilván.⁶⁵

Ez a helyzet jelentősen megváltozott a török uralom végére. Jóllehet már a XV. század második felétől megfigyelhető a történelmi Magyarország Délvidékének

61 MOL P 604 Sipos család levéltára (Ráczkeövy család), 3. csomó 166. tétel, 10. p.

62 *Gecsényi*, 1991. 29. p.; *Bessenyei*, 1994. 35. p.

63 *Káldy-Nagy*, 1970/b. 151. p.; *Mészáros-Hausfater*, 1974. 224. p.; *Káldy-Nagy*, 1977. 79., 205., 247–249. p. A menekülő székesfehérváriak Ráckevén is benépesítettek egy utcát: *Skarica*, 1581. 4. fol. 2. p. 68. strófa; *Kiadva: Magdics*, 1888. 91. p.

64 *Dávid*, 1990. 42. p.

65 *Rácz*, 1995. 120. p.

délszláv népcsoportokkal történő feltöltődése, de beszivárgások csak a XVI. század derekától öltött nagyobb méreteket.⁶⁶

Az események alakulásában nagy szerepet játszott a török katonapolitika kezdeményező készsége is. Kollányi Ferenc olaszországi kutatásai során olyan dokumentumokra bukkant, amik szerint a törökök 1542-ben több mint 60 000 iparost és kereskedőt telepítettek le Pest megyében.⁶⁷ Igen valószínű, hogy az új telepések az itt állomásozó 25 000 katona és — egyelőre szám szerint meg nem határozható — polgári tisztviselő igényeit elégtették ki.⁶⁸

A budai szandzsák területén élő török-balkáni katonák létszáma a fennmaradt zsoldjegyzékek alapján állapítható meg. Globális becslések szerint Budán 2500–2600, Pesten 1500, Vácon és Visegrádon körülbelül 500–600, a kevésbé jelentős erősségekben (Buják, Dunaföldvár, Vál) pedig 50–150 mohamedán várvédő élhetett.⁶⁹ Összlétszámuk a most bemutatott értékeknek a dupláját is elérhette, hiszen a fenti adatok nem foglalják magukban sem a zsoldosok családtagjait, sem a timár-, illetve ziámetbirtokos szpáhikat, sem pedig az ellátásukra érkezett iparosokat, kereskedőket és papokat.

13. táblázat. Kisebb várőrségek katonasága a budai szandzsák területén (1552–1599)

Vár	Őrségek lélekszáma (fő)					
	1552	1556	1558	1565	1568	1599
Buják	–	28	30	31	30	–
Földvár	–	–	–	–	70	92
Vál	50	–	113	108	111	–

A török terjeszkedés viszont utat nyitott a nem muszlim alattvalók beköltözése előtt is. A korabeli iratok „rác” (rascianus) név alatt említik azokat a görögkeleti

66 Urosevics, 1969. 28. p.; Szakály, 1990/a. 6. p.; Szakály, 1991. 15–18. p.

67 Kollányi, 1905. 345. p.

68 Sinkovics, 1987. 454–458. p.; Hegyi, 1995. 100. p.; Egyébként a balkáni-török polgári lakosság létszáma a Hódoltságban nem nevezhető számottevőnek: Rácz, 1995. 92. p.

69 Velics–Kammerer, 1886. 41., 76–77., 97. p.; 1890. 234., 243., 347–348., 384–385., 389., 687. p.; Káldy-Nagy, 1970/b. 112., 117., 134., 141. p.; Hegyi, 1995. 91–93. p.

(szerb, crnagorác, pravoszláv bosnyák, macedón) és katolikus (horvát, dalmát, szlovén, vend, bunyevác, sokác, nyugati keresztény bosnyák, raguzai „latin”) délszlávokat, akik a Balkán felől érkeztek hazánkba.⁷⁰ Ezek egymástól való pontos megkülönböztetése mind a nyelv-, mind a történettudomány számára napjainkban is komoly gondot jelent. Ráadásul a török adminisztrátorok sem törekedtek erre, hiszen ők elsősorban vallási, illetve társadalmi alapon csoportosították a helyi lakosságot.⁷¹

Az újabb kutatási eredmények elsősorban a szerbek magyarországi bejövetelét emelik ki. Térnyerésükről árulkodik Stephan Gerlach beszámolója is, aki szerint a rácoknak Ráckeve-től Nándorfehérvárig „mindenütt vannak papjaik, szerzeteseik, apácáik.”⁷² A kereskedelemmel és szőlőtermesztéssel foglalkozó szerbek leginkább a Duna menti városokban, a fegyverforgató martalócok pedig a török végvárakban telepedtek le.⁷³ Létszámukról azért nehéz konkrét adatokat szolgáltatni, mert külön senki sem tartotta őket nyilván, ráadásul meglehetősen mozgékony elemeknek számítottak.⁷⁴

A defterek és vámnaplók neveiből (Jovan, Nikola, Isztojan) következtetve a szerbség Budán, Pesten, Vácon és Ráckeven — esetleg Dunaföldváron — élt nagyobb tömegben.⁷⁵ A népes Ráckeve ortodox hitű kalmárai 1543-ban Gyurkó Bogdán főbíró mint adóbiztos (emin) és társa, Iván Bozsity timárbirtokos szpáhi (ámil) vezetésével a Csepel-sziget adóbeszedését is elvállalták. A kezesek (kefilek) természetesen a város leggazdagabb polgárai közül kerültek ki: Dimitri Ranit, Vuk Radsev, Marko Rankovik, Lukács Borgó, Jano Vilarik, Koszta Vilarik, Jovan Rajnovik, Marko Jovit, Jovan Vikovit, Vuk Jovit, Nikola Fodrik, Jovan Bozsity, Gyurkó Jehovik, Dimitri Bradovik, Jana Markovik, Dimitri Jalit, Jován Jasik és Vendel Jakanik. A három évvel későbbi kefilek szintén szerb patríciusok voltak: Bagoszláv Nikola, Antal Radosevik, Gyura Cservenik, Koszta Balazovik, Jovan Rezanovik, Balázs Kordik, Tomás Kalmár, Jakó Anosik, Jován Bozsity és Marko Rankovit.⁷⁶

70 Ács, 1984. 111–112., 139–140. p.; Fenyvesi, 1986. 125–128. p.

71 Fekete, 1944. 149. p.; Ágoston, 1992. 108–109. p.

72 Szalay, 1859. 225. p.

73 Litke, 1908. 41. p.; Andrásfalvy, 1957. 59–60., 67. p.

74 A délszláv népcsoportok beáramlásáról módszertani szempontból értékes megfigyeléseket tett Rácz István: Rácz, 1995. 122–124. p.

75 Vass, 1983. 104. p.; Fekete-Nagy, 1986. 59–63. p.; Ács, 1984. 111. p.; Fenyvesi, 1986. 129–133. p.; Oláh Miklós adatai a Csepel-szigeti rácokról: Szamota, 1891. 519. p.

A távolsági kereskedelemben meggazdagodott rác kereskedők a városi testület vezető pozícióit is megszerezték.⁷⁷ Talán meglepőnek tűnik, de a ráckevei szerbek is a mindenkori bírák közigazgatási fennhatósága alá tartoztak, bár Skarica Máté szerint külön piacuk (utcájuk?) volt a városban. Így aztán a magyarokkal való együttélés meggyorsította az asszimilációjukat, és ezt Káldy-Nagy Gyula számításai is igazolják: 1546-ban 122, 1559-ben 88, 1562-ben 35, 1580-ban pedig már csak 6 szerb család élt Ráckeveén.⁷⁸ Igaz, az utolsó év adatának az 1570–80-as években erre járt követek (Ungnád Dávid és Stephan Gerlach,⁷⁹ Busbeq,⁸⁰ Andreas Wolf⁸¹) tudósításai ellentmondanak, de magát a tendenciát — úgy vélem — nem kérdőjelezzik meg.

Hasonlóképpen gyorsan beilleszkedtek az itt élő magyarok közé a görög nyelvet beszélő, pravoszláv hitű „görögök” is, akiket a források „rum”, „urum” néven említenek. Szórványaik a budai szandzsák görögkeleti központjaiban mindenütt kimutathatók. Legnagyobb létszámban minden valószínűség szerint a fővárosban éltek. Az 1562. évi defter ugyanis csak Budán (Bata rum, Duka rum, Oranos rum, Karacsa rum, Latimad rum) és Pesten (Szapok rum kürkcüsü [= szücs], Demo rum kürkcüsü, Manilo rum, Nedelko rum, Dimitre rum) tüntet fel görögöket,⁸² jóllehet Ráckeveén, sőt Dunaföldváron is megtelepedtek. Füves Ödön és Fenyvesi László a görögös nevek áttanulmányozása után megállapították, hogy a ráckevei görögök a hozzájuk hasonló vallású és foglalkozású szerb többségben gyorsan feloldódtak és nem váltak a környék görög népességének szervező erejévé. A fővárosiak viszont — az 1571., 1573. és 1580. évi budai vámnaplók szerint — nagyszabású kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le. A prém- és bundakereskedéssel tekintélyes jövedelemre tettek szert, és vagyoni helyzetük a magyar rájakkéval vetekedett.⁸³

76 *Velics-Kammerer*, 1890. 10., 57. p.

77 *Entz*, 1958. 7., 25. p.; *Fenyvesi*, 1986. 141. p.

78 *Káldy-Nagy*, 1985. 6. p.; A ráckevei Rác piacra: *Skarica*, 1581. 5. fol. 1. p. 70. strófia; *Kiadva: Magdics*, 1888. 91. p.

79 *Szalay*, 1859. 220. p.

80 *Busbeqius*, 1605. 83. p.

81 *Tardy*, 1979. 127. p.; A ráckevei rácok jelentőségét mutatja, hogy még 1586-ban is volt szerb bírása (Zvetkó) a városnak: MOL E 213 Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archivuma. Városi és községi pecsétellátott iratok, 8. doboz (Pest megye) Vác, No. 2–4. 90. p.

82 *Káldy-Nagy*, 1971. 14., 186–187. p.

83 *Füves*, 1959. 117–118. p.; *Mészáros*, 1976. 478–483. p.; A dunaföldvári vlah–graeco telepe-

A rendkívül heterogén összetételű délszláv népcsoportok közül a raguzaiak beáramlását is gazdasági–pénzügyi szempontok vezették. A latin jelzővel illetett dalmátok többnyire ortodox — vagy annak vélhető — személynevet (Markó, Jovan, Nikola, Luka, Gyurkó, Martin, Isztefán, Vida) viseltek, de a római katolikus vallást követték. Az 1550–1580 közötti évekből származó budai török vámnaplók összesen 28 latin személyt említenek, akik különféle ruházatkodási cikkeket és nyersanyagokat, állatbőröket, valamint fűszert vámostattak meg.⁸⁴ Néhányan már közvetlenül Buda eleste (1541) után eljutottak Vácra, ahol 1543–1546 között a dunai vámok és más adók beszedésére vállalkoztak.⁸⁵ A Magyarországra áttelepült raguzaiak legnépesebb kolóniája és egyben kereskedelmi központja Buda és Pest volt. A mintegy 15–20 családot magában foglaló dalmát csoport mindennapos ügyeit a prefektus intézte. Az összeírások szerint sem közigazgatási, sem jogi tekintetben nem szigetelődtek el a többi délszláv és magyar lakostól, azaz nem éltek külön városrészekben, és elismerték a budai bíró jogszolgáltató fórumát.⁸⁶

Kisebb csoportjaik a XVI. század második felében Ráckeven is felbukkantak. Wolf Andreas Steinach 1583. augusztus 6-án azt írta a városról, hogy „szerbek és raguzaiak” lakják.⁸⁷ Raguzaiak értendők Reinhold Lubenau horvátjain („crobato-k”) is, akik „Ratzobi”-nak nevezték a települést.⁸⁸

Mivel a ráckevei latinokról más összefüggésben már szó esett, ezért a példák további felsorolásától el lehet tekinteni.⁸⁹ Annyi azonban az elmondottakból is látható, hogy a kereskedelmi szempontból kedvező fekvésű hászvárosok vonzották a délről érkező jövevényeket. A XVI. század derekától fellendülő balkáni áruforgalom hatására aztán megélenkült a zsidók beszivárgása is.⁹⁰

sekre: Zirojević, 1976. 153. p.

84 Fekete, 1961. 20–25. p.; Mészáros, 1978. 183. p.; A Duna menti mezővárosok raguzai kereskedőire: Rúzsás, 1966. 214–216. p.; Szilágyi, 1978. 72. p.

85 Vass, 1976. 51., 56., 58. p.

86 Szalay, 1861. 241. p.; Littke, 1908. 33., 49. p.; Rúzsás, 1966. 214–216. p.; Mészáros, 1976. 476. p.; Szilágyi, 1978. 72. p.

87 Tardy, 1979. 127. p.

88 Sahn, 1912. 87–88. p.

89 Miskei, 1996/a. 31–49. p.; Miskei, 1996/b.; Érdekességként megemlíthető, hogy például Bél Mátyás Ráckeve pusztulását — többek között — a török uralom idején beköltözött rác és olasz kereskedőknek tulajdonította: Szabó, 1977. 142–143. p.; A történeti kutatások viszont éppen ellenkezőleg, az etnikai heterogenitás gazdaságélenkítő szerepét emelik ki: Szilágyi, 1978. 71–72. p.

90 Pach, 1986. 20. p.; Káldy-Nagy, 1970/b. 121. p.; Szilágyi, 1978. 72. p.

Korszakunkban a zsidók Budán és Pesten külön városnegyedekben (mahallékban, gettókban) laktak, és kisebb ügyekben kethüdájuk (vezetőjük) ítélkezett felettük.⁹¹ Nagyon valószínű, hogy ideiglenes jelleggel a budai szandzsák többi városában (pl. Vác, Ráckeve) is megtelepedtek. Erre ösztönözhetette őket néhány jól jövedelmező harmincadhivatal megszerzése, illetve egy-egy kedvező üzletkötés reménye. A budai pasák levelezéséből és a vámnaplókból megtudható, hogy nagymárosi, váci, ráckevei és dunaföldvári személyekkel szinte állandó kapcsolatban álltak.⁹²

Pénzügyi szempontok vezérelhették őket akkor is, amikor átlépték a hódoltságot és bekapcsolódtak a nyugati áruforgalom lebonyolításába. A ráckevei Lázár és Baruch jahudi üzlettársak 1573-ban például hódszörmékkal kereskedtek Austerlitzben.⁹³ Előfordulásuk a királyi Magyarország területén kívül tehát egyáltalán nem számított ritkaságnak, nem úgy, mint a latin vagy szerb kereskedőké.⁹⁴

Különösebb magyarázat nélkül is belátható, hogy a távolsági kereskedelem tekintélyes vagyon felhalmozását tette lehetővé. A kortársak persze — és különösen a végvári katonák — mindezt jól tudták, ezért a zsidó kereskedőkre utazásaik során számos veszély leselkedett. Forgács Simon egri főkapitány és Szűcs Gergely közlegény 1567. július 11-én szerződést kötöttek, hogy a budai Mózes Ráckeven rabolják el. Az ügy nagy port vert fel, és a török–magyar (Habsburg) levelezések az 1570-es évek elején sem szüneteltek.⁹⁵

A zsidókéhoz hasonlóan a cigányok (csingáne) bevándorlása is a török uralom alatt erősödött fel. Vajdáik vezetésével általában külön mahallékban éltek, és népc-

91 *Litke*, 1908. 37. p.; *Káldy-Nagy*, 1971. 9., 14., 185. p.; *Mészáros*, 1976. 476. p.; *Szilágyi*, 1978. 72. p.

92 *Káldy-Nagy*, 1968. 44., 84. p.; *Takáts–Eckhart–Szekfü*, 1915. 198., 248., 256., 310., 327., 372–373., 480–481. p.; A váci zsidókra: *Vass*, 1983. 105. p.; A ráckevei török harmincadosra: *Takáts*, 1928. 244. p.; A Duna vonalán számos településen (Dunaföldvár, Solt, Paks, Tolna, Bács) feltűntek a zsidó kereskedők és pénzügyi hivatalnokok: *Vass*, 1980. 11–30. p.; *Szilágyi*, 1978. 59. p.

93 *MzsidOkt.*, 1937. 33–38. p.

94 Az újhelyi harmincadhivatalnál 1589. november 7-én bukkant fel a ráckevei István kalugyer: MOL E 15 Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archívuma. Expeditiones camerales, 66. csomó, 229. p., illetve: *Filmtár*, 20423. doboz, 20. cím (1589); Az adatra Szakály Ferenc hívta fel a figyelmet: *Szakály*, 1990/b. 139. p. 30. jegyzet.

95 MOL P 287 Forgách család levéltára, 1. cs. fasc. A. No. 32. — 1567. július 11.; A téma forrásai és feldolgozása: *Takáts–Eckhart–Szekfü*, 1915. 31–32., 35. p.; *MzsidOkt.*, 1937. 17–28., 31–32. p.; *MzsidOkt.*, 1980. 62–65. p.; *Petritsch*, 1991. 185–186., 192., 199–200., 205. p.; *Takáts*, 1979. 107. p.

sebb csoportjaik Pécsét, Tolnán, Ráckeven, Budán, Vácon és Esztergomban fordultak elő. A hódoltságban megtelepülők többnyire a törökök védőszárnyai alatt szervezték meg közösségeiket (dzsemaatot), amelyeket semmilyen magyar törvény nem ismert el. A hódítókhoz való viszonyuk is eltért a többi etnikumétól, és talán ennek tudható be, hogy nagy részük áttért az iszlám hitre. Az 1562. évi ráckevei összeírás 22 cigánya közül 13-an már az Abdullah utónevet viselték, vagyis nemrég váltak meg keresztény vallásuktól.⁹⁶

Mindent egybevetve elmondható, hogy a Balkánról felszivárgott délszláv, zsidó, cigány — és az itt nem tárgyalt — örmény etnikumok Magyarországra történő beköltözése a XVI. század második felében nagy lendülettel folyt. A defterek és a vámnaplók neveinek elemzésekor kiderült, hogy jelentős részük a kereskedelmi és hadi utak mentén fekvő, gazdaságilag fejlett hászvárosokban telepedett meg. Más elbírálás alá esnek a zsoldlajstromokban szereplő török-balkáni katonák, akiket elsősorban a hadászatiilag kiemelt fontosságú várakban helyeztek el. Az alföldi mezővárosok (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Tápiószecső) lakossága tulajdonképpen színmagyaroknak tekinthető, leszámítva néhány alacsonyabb rangú helyi török tisztviselőt és kíséretét.⁹⁷

Társadalomtörténeti vonatkozásban nagyon lényeges, hogy a délszláv és zsidó távolsági kereskedők többsége a városok vezető rétegéhez tartozott. Vagyoni helyzetüket tekintve nem sokkal maradhattak el mögöttük a mezővárosok gazdag nagykereskedői, marhatenyésztő-tőzserei és módos iparosmesterei sem. A kiszélesedő paraszti áruterelés ugyanakkor a lakosság tekintélyes hányadát elszegényítette és kiegészítő munka vállalására kényszerítette. Szerencsére a török források vallatásával mód nyílik a társadalmi tagolódás mértékének lemérésére, mégpedig a szolgatartás oldaláról.⁹⁸

96 *Káldy-Nagy*, 1971. 94. p.; *Mészáros*, 1976. 483–488. p.; *Szilágyi*, 1978. 72. p.; *Rác*, 1995. 125–126. p.

97 *Mészáros*, 1979. 150–152. p.; *Káldy-Nagy*, 1970/b. 161., 166. p.; Az alföldi mezővárosokba érkező falusi lakosok is magyaroknak tekinthetők. Az ő migrációjukról: *Szaszkóné*, 1986. 63–65. p.; *Kocsis*, 1979. 18–21. p.; Persze a muszlim civil lakosság olyan városokban is megtelepedett, ahol jelentősebb számú helyőrség nem állomásozott. Az 1571-ben Ráckeven járt K. Rim azt írta a településről, hogy azt — a magyarokon kívül — törökök, zsidók és szerbek lakják: *Zirojević*, 1976. 157. p.; A városokban élő muszlimokra: *Dávid*, 1988. 84. p.; *Rác*, 1995. 71. p.

98 A módszerre: *Mészáros*, 1979. 154. p.; *Szakály*, 1983. 612–618. p.; A XVI. századi paraszti társadalom rétegződéséről jó értékelést ad: *Maksay*, 1958. 56–67. p.

A 14. táblázatot megtekintve nem lehet kétséges, hogy az első összeírás adatai pontosabbak és mérvadóbbak, mint a későbbieké, még akkor is, ha abban kevesebb személy szerepel, mint például az 1562. évi defterben. Fontos tudni továbbá azt is, hogy a török írnokok csak Vál esetében jelölték, hogy a vezetékneven szereplő személyek szolgák, míg a többi településnél erre semmilyen utalás nem történt.

Néhány mozzanat mégis arra enged következtetni, hogy a defterekbe felvett idegenek munkája szoros összefüggésben áll az adott település gazdasági profiljával. Az alföldi mezővárosok bérmunkásai tehát pásztorok, állathajtók, zsellérek, vincellérek vagy más mezőgazdasági alkalmazottak lehetnek. Az 1562. évi kecskeméti adójegyzékben már mint pásztorok (csoban) szerepelnek, de a ceglédi juhosgazdák szolgálói is állattenyésztéssel foglalkozhattak.

14. táblázat. A budai szandzsák hászvárosainak szolgatartása (1546–1562)

Város	1546		1559		1562	
	Tizedfizető	Szolga	Tizedfizető	Szolga	Tizedfizető	Szolga
Buda	381	9	280	2	243	2
Buják	33	1	30	–	68	3
Cegléd	185	18	152	2	184	1
Földvár	127	11	85	1	105	–
Kecskemét	278	91	358	3	394	37
Nagykőrös	100	27	68	–	181	3
Nagymaros	91	8	189	–	212	2
Óbuda	59	9	54	5	40	–
Pest	126	19	101	1	97	1
Ráckeve	527	59	588	2	74	2
Szecső	43	3	29	–	43	–
Vác	207	20	349	33	240	1
Vál	126	8	58	1	75	2
Visegrád	25	1	25	1	–	–
Összes	308	284	2366	51	2626	54

A Duna mentén elhelyezkedő városokban (Nagymaros, Vác, Buda, Pest, Ráckeve, Dunaföldvár) viszont kereskedő vagy iparosnevet viselő adózók mellett fordulnak elő. A mészárosok, szabók, vargák, tímárok, kalmárok, deákok szinte vala-

mennyi Duna-parti településen tartottak kézművesinasokat, kereskedősegeket, sőt Ráckeven egy-két juhsgazda béresét is nyilvántartásba vették.

Tisztán kell látni azt is, hogy a szolgák száma önmagában véve még nem utal a szelléresedés méreteire. Az 1. táblázat dzsizjét nem fizetők adatainak és a szolgák számának összeadása után megtudható, hogy a törökök a 14 város 3431 lakójából 1191 személyt (34,71%) a társadalom alsó kategóriájába soroltak. A települések közül Visegrádon, Dunaföldváron, Pesten, Válon és Ráckeven ez az arány a 40%-ot is meghaladta.

Magát az elszegényedési folyamatot két forrás táplálta. Az egyik a falvaikat elhagyó jobbágyok beköltözése, amelynek ütemét 1546 előtt nehéz lenne felbecsülni. A népmozgás vizsgálatokor szó volt róla, hogy 1546 és 1559 között főként Vácra, Ráckevére, Nagymarosra, valamint Bujákra, Kecskemétre és Pestre érkeztek nagyobb létszámban vidékiek. Mégsem állítható határozottan, hogy csak a környező települések lakói jelentették a nincstelenek utánpótlását. A szegényebb rétegek megjelenése szoros összefüggésben áll a piaci viszonyokkal is.

A XVI. század második felében nagy méreteket öltő paraszti áruterelés haszná nemcsak a cívisgazdáknál és a nagykereskedőknél, hanem azok alkalmazottainál is lecsapódott. Legalábbis ezt mutatja, hogy a defterekben számos szolgát nősként és vezetőknévvel írtak össze, azaz adófizetőnek számították. Másrészt az alföldi mezővárosokban olyan nem adózók is előfordultak, akik nagyobb tételekben tenyésztettek állatokat.

Az elmondottak mindenesetre azt sugallják, hogy a hászvárosokban a társadalmi felemelkedésnek számos lehetősége kínálkozott. A folyamat részleteibe a török források — sajnálatos módon — nem engednek betekintést, csak a végeredményt rögzítik. A néhány kiragadott példa tehát még nem jogosít fel arra, hogy a társadalmi differenciálódásról általános véleményt lehessen formálni, további részletkutatások szükségesek ahhoz, hogy a lakosság rétegződésének teljes értékű leírása elvégezhető legyen.

5. A hászvárosok lélekszáma

Befejezésül külön kell szólni a települések népességéről, illetve annak kiszámítási módjáról. A módszer alkalmazása előtt el kell mondani azt is, hogy a történeti demográfia legújabb eredményei meglehetősen heves vitát váltanak ki a szakemberek körében, jóllehet a magyar és török adóösszeírások feltárása és összehasonlítása napjainkban is nagy lendülettel folyik.

Kutatóink a törökkori népességszám kiszámításához az 1494–95. évi és az 1715–20. (vagy 1784–87.) évi állami összeírás adatait veszik kiindulópontul, és azokból következtetnek a XVI–XVII. század népesedési viszonyaira.⁹⁹ Eszerint a XVI. század végi Magyarország lélekszáma 3,5-4 millió főt tett ki, azaz nem többet, mint a XV. század utolsó éveiben.¹⁰⁰ Ennek a stagnálásnak káros hatását Szakály Ferenc érzékeltette a legjobban: „Magyarország már ekkor kihullott abból az övezetből, amelyben a lélekszám éppen ez idő tájt a korábbi kétszeresére-másfélszerezésére növekedett (demográfiai robbanás), és amelybe földrajzi fekvésénél fogva egyébként is beletartozott volna.”¹⁰¹

Abban szinte valamennyi demográfus egyetért, hogy a növekedés elmaradásához a török uralom nagymértékben hozzájárult. Dávid Géza véleménye szerint a XVI. század végén Magyarország 3,5 millió lakosából mindössze 900 ezer fő élt a Hódoltságban, vagyis megközelítőleg ugyanannyi, mint Erdélyben (800 ezer fő), és éppen a fele, mint a királyi országrészben (1,8 millió fő).¹⁰² Ugyanakkor ismeretes olyan álláspont is, miszerint az ún. hosszú háború (1593–1606) előestéjén az ország népessége 4-4,5 millió fő körül mozgott.¹⁰³

Ennek a dolgotnak nem lehet feladata a fenti számítások helyességének vagy annak ellenkezőjének bebizonyítása, illetve hogy állást foglaljon az egyik vagy a másik elmélet mellett. Azt azonban semmiképp sem szabad elhallgatni, hogy a defterekben feltüntetett háztartások adataiból csak becslés útján lehet következtetni a lakosság lélekszámára. A történeti demográfiai kutatások máig sarkalatos problémája, hogy az adózó háztartások eredetileg hány tagú kiscsaládot foglaltak magukban. Nyilvánvaló, hogy a helyes szorzószám kiválasztása kulcsfontosságú lépés, ámde az így kapott értékek is mindenképpen elfedik a végleteket. Nem is szólva arról, hogy sem az 5-ös, sem a 20-25-ös koefficiens nem tesz különbséget

99 Dávid, 1988. 79. p.; Rácz, 1995. 88. p.

100 Dávid, 1988. 80. p.; Szabó, 1963. 98. p.; Bakács István számításait, miszerint a XVI. századi Magyarország össznépsége mindössze 2,5 millió főre tehető, alacsonynak tartom. (Bakács, 1963. 138. p.); Ugyanakkor Kováts Zoltán a tizenöt éves háború előtti Magyarország lélekszámát 5-5,5 millió főre becsülte (Kováts, 1971. 18. p.), és bár „eredményét ugyan még nem vette át a szakmai közvélemény, az azonban már látszik, hogy az emeltebb szintű népesedési elképzeléseinek a szempontjait több kutató kezdi mérlegelni és hasznosítani.” (Rácz, 1995. 88. p.) Az ötös szorzószám alkalmazása már a későközépkori viszonyokra sem illik: Kubinyi, 1996. 139. p.

101 Szakály, 1994. 8. p.

102 Dávid, 1988. 82–83. p.

103 Zimányi, 1987. 296. p.

a települések között, így aztán a szorzásokkal csak a már meglévő háne- (dzsizje-fizető háztartás) számok növekednek arányosan.¹⁰⁴ Az össznépesség megközelítően pontos megállapításához tehát figyelembe kell venni a városok eltérő földrajzi és gazdasági adottságait, a polgárok életmódját, valamint a lakosság társadalmi helyzetét.

A defterek vizsgálatakor már említés történt róla, hogy a dzsizje-fizető hánék átlagosan 1,2-1,6 családot jelentenek, vagyis az adózó háztartások alatt körülbelül 6-8 személy értendő. Számításaimat ennek megfelelően településenként külön-külön végeztem, és a végeredményt a 15. táblázatban kikerekítve tüntettem fel.¹⁰⁵

Becsléseim szerint a 14 hászvárosban 1546 és 1562 között 18-25 ezer fő élhetett. A legnépesebb település a török hódoltság katonai és közigazgatási központja, Buda volt. Utána közvetlenül a másik négy náhie-székhely, Ráckeve, Pest, Vác és Kecskemét következett.

Lényegesen megváltozik a helyzet a török várkatonák és hivatalnokok számának kivonásával. Az új sorrendben immár azok a városok (sorrendben: Ráckeve, Kecskemét, Buda, Vác, Cegléd és Nagymaros) kerülnek az élre, amelyek gazdasági értelemben is az élcsoportba tartoztak.

104 A 20-25-ös szorzószám általános alkalmazása — véleményem szerint — csak állandó háborús pusztítások esetén lenne indokolt, amikor is a menekülő jobbágyok ideiglenesen felduzzasztották a védettebb települések lakosságát. Ennek ellenére néhány kutató elfogadja ezt a magas számot: Kováts, 1972. 5., 12–13. p.; Mészáros–Hausfater, 1974. 222. p.; Sin, 1982. 204–205. p.; Sin Aranka az összeírtak és a dzsizje-fizetők közötti viszonyt vizsgálta, és így jutott el a 12-22-es szorzószám elfogadásához. Ezt az eljárást azért nem tartom szerencsésnek, mert az adóösszeírók elsődleges célja az adófizetők név szerinti feljegyzése volt, tehát célszerűbb az adózásra kötelezettek (tized- és dzsizje-fizetők) arányait vizsgálni, mint az amúgy is csak hiányosan nyilvántartásba vett helybeli lakosokét. A szorzószámok korrek értékelésére: Ágoston, 1992. 101. p.

105 Módszerem a következő volt: minden településnél külön-külön kiszámoltam a tizedfizetők és a dzsizje-fizetők arányát, s így megkaptam, hogy egy háztartásfőre hány család jutott. Ezt a hányadost megszoroztam egy kicsalád átlagos lélekszámával (5 fő), majd az így kapott értéket — amely minden hászváros esetében különböző volt — beszoroztam a dzsizje-fizetők számával, s az eredményhez 20%-ot (összeírási hibaszázalék) hozzáadtam. Mivel Káldy-Nagy Gyula összehasonlító vizsgálatai azt mutatják, hogy a tizedfizető családfőeknek 70 (vagy még kevesebb) százaléka fizette a dzsizjét, ezért adataink inkább a népességszám alsó, semmint felső határát jelentik. (Káldy-Nagy, 1970/a. 92. p.)

15. táblázat. A budai szandzsák hászvárosainak lélekszáma (1546–1562)

Város	Háztartásfők száma			Lakosok száma		
	1546	1559	1562	Nem mohamedánok	Mohamedánok	Összes
Buda	216	234	224	1500-2200	2500-2800	4000-5000
Buják	20	25	68	200-400	100-150	300-550
Cegléd	120	150	185	1100-1200	–	1100-1200
Földvár	50	60	105	650-750	100-150	750-900
Kecskemét	200	250	399	1700-2400	–	1700-2400
Nagykőrös	110	132	180	750-1100	–	750-1100
Nagymaros	60	80	212	550-1300	–	550-1300
Óbuda	40	35	40	250-350	–	250-350
Pest	60	60	98	600-750	1500-1600	2100-2350
Ráckeve	300	700	630	3200-4500	–	3200-4500
Szecső	30	25	46	250-300	–	250-300
Vác	150	167	246	1200-1500	600-800	1800-2300
Vál	50	36	75	450-750	100-150	550-900
Visegrád	5	5	–	150	600-800	7500-950
Összes	1411	1959	2508	12 550- -17 650	5500-6500	18 050- -24 150

Lehetségesnek tartom továbbá azt is, hogy a budai szandzsák területén hasonló jelenség játszódott le, mint Szentés és Csongrád esetében. A két mezőváros és a környező aprófalvak népességét vizsgálva Barta Gábor úgy találta, hogy a gazdasági és társadalmi (demográfiai) folyamatok szervesen kiegészítették egymást: „Gyanítható: a gazdasági felemelkedési folyamat a 15. század végén, a 15–16. század fordulóján indult meg, és mindazt, ami a 16. században végbement, csak második fellobbanásnak lehet tekinteni. Az biztos, hogy egy igazán egészséges társadalom és gazdaság ebben a korszakban nem hanyatlást produkált volna.”¹⁰⁶

A statisztikai adatok is arról árulkodnak, hogy a mezővárosok népessége a korábbi időszakhoz képest valamelyest növekedett. A XV. században az oppidumok lélekszáma még csak 500-1000 fő körül mozgott, és az ország népességének nem több, mint 16-20%-a koncentrálódott ide.¹⁰⁷ A XVI. század második felében vi-

106 Barta Gábor hozzászólása az MTA Történettudományi Intézetben 1994. április 18-án elhangzott vitán: *Szakály*, 1994. 26–27. p.

szont a budai szandzsák területén ez az arány 22-28%-ra emelkedett,¹⁰⁸ ami — számításaim szerint — átlagosan legalább 900-1300 nem muszlim személy jelenlétét bizonyítja.

A lakosság számbeli növekedése ugyanakkor még nem jelentette a városiasodás előrehaladottságát. A települések — és ezt a migráció iránya és üteme elárulta — „törökös” vagy „falusias” jelleget öltöttek magukra.¹⁰⁹ Nem annyira a betelepülő délszláv, zsidó és cigány nemzetiségek miatt, hanem azért, mert a hódítók — és persze a betóduló vidékiek is — idővel saját képükre alakították át a városnegyedeket. Az erre utazó követeknek nemcsak a dzsámik, minaretek, fürdők, medreszek és vendégfogadók szúrtak szemet, hanem az a sok kosz és piszok is, amely korábban nem nagyon volt jellemző ezekre a településekre. Reinhold Lubenau 1587-ben — négy év múlva pedig Wratislaw báró — szemléletes képet fest Budáról, a hajdan virágzó fővárosról: „...a törökök nem törődnek semmivel, csak lovaiknak legyen hely, egyébként becsuroghat az eső is mindenütt ... Nem sokat törődnek vele, hogy egerek, gyíkok, menyétek, kígyók, skorpiók tanyáznak a házakban, nekik a ház csak arra kell, mint amire a zarándokoknak a menedék.”¹¹⁰

Tudományos értelemben is etikátlan eljárás lenne ezt a számítási módszert az egyedüli helyes megoldásnak tekinteni. Kételyeim ugyanis annak tudatában sem szűnnek meg, hogy a városi lakosság növekedésével párhuzamosan a falvak lélekszáma csökkent, így elméletileg a népsűrűség változatlan maradt. Ez utóbbi a budai szandzsák területén 1580-ban 7,3 fő/km²-t tett ki, és alatta maradt a hódoltság 7,5 fő/km²-t, a királyi Magyarország 15 fő/km²-t, sőt a Török Birodalom 10-14 fő/km²-t mutató átlagos népsűrűségének.¹¹¹

Mindamellet helytelen lenne ezeket a számokat túlságosan alábecsülni. Gazdasági vonatkozásban Gyimesi Sándor mutatott rá, hogy az új európai interregionális munkamegosztásba Magyarország azért kapcsolódott be agrártermelő és iparcikk-feltevő területként, mert gazdasága és demográfiai helyzete erre tette alkalmassá.¹¹²

107 *Makkai*, 1963/a. 29. p.; *Bácskai*, 1965. 28. p.; *Ágoston*, 1992. 110. p.

108 *Dávid*, 1988. 83–84. p.; *Ágoston*, 1992. 109–110. p.

109 *Káldy-Nagy*, 1970/b. 136–141. p.; *Mészáros-Hausfater*, 1974. 226. p.; *Hegyí*, 1982. 83–90. p.; *Ágoston*, 1992. 126–134. p.

110 *Harasztí-Pethő*, 1963. 88., 95. p.

111 *Dávid*, 1988. 85. p.; *Ágoston*, 1992. 11., 111. p.

112 *Gyimesi*, 1992. 176. p.; Az alacsony népsűrűségnek káros hatása is volt az agrártermelésre: *Rácz*, 1995. 90–91. p.

Szükséges a figyelmet felhívni arra is, hogy a hódoltság régiói között — népsűrűség tekintetében — rendkívül nagy különbségek lehettek. Ennek szemléltetésére érdemes a sok tanulsággal szolgáló kuvini(ráckevei)-náhie népesedési viszonyait bemutatni.

A mindössze 247 km²-nyi Csepel-szigeten a XVI. század derekán az össznépesség 6700-8000 fő körül mozgott. Négyzetkilométerenként tehát 27-32 személy élt, ami a királyi Magyarország népsűrűségének kétszeresét tette ki. Mivel a sziget természetes védelmet nyújtott a helybélieknek, a környék jobbágyainak beszivárgása is egyre fokozódott. Hasonlóképpen az elbocsátott muszlim és délszláv végvári katonák sem tértek vissza eredeti lakóhelyükre, hanem a dél felől érkező jövevényekkel együtt az ipari-kereskedelmi központokban telepedtek le.¹¹³ A bevándorlók létszáma tehát többszörösére duzzasztotta egy-egy település lakosságát. Mindezek ismeretében úgy vélem, hogy a XVI–XVII. századi városi küszöböt (2000-6000 fő)¹¹⁴ a gazdaságilag fejlett hászvárosok is elérhették. Az egész jelenleg persze nem a török hatalom átgondolt várospolitikájának volt köszönhető, hanem a félig elfoglalt ország végvidék jellegéből adódott. A kevésbé jelentékeny települések átlagos lélekszáma viszont 500-700 fő körül mozoghatott.

113 *Mészáros-Hausfater*, 1974. 226. p.

114 *Makkai*, 1963/b. 67–68. p.; *Granasztói*, 1980. 159. p.

16. táblázat. A Csepel-sziget településeinek dzsizje-fizetői és lélekszáma
(1546–1562)

Település	Dzsizje-fizetők száma			A lakosság lélekszáma
	1546	1559	1562	
Ráckeve	300	700	630	3200-3800
Újfalu	14	24	30	150-180
Szentmárton	26	35	42	210-250
Szentmihály	5	16	24	120-140
Háros	28	50	73	360-440
Tököl	47	78	111	550-660
Csepel	28	43	67	330-400
Szőlős	16	40	53	260-320
Szentmiklós	39	86	115	570-690
Becse	15	40	62	310-370
Gyála	16	29	34	170-200
Makád	18	45	35	170-210
Simonfalva	3	4	6	30-40
Lórév	12	29	36	180-220
Lak	5	3	–	25-30
Csép	–	8	–	40-50
Összes	572	1230	1318	6675-8000

6. Összegzés

Írásomban a török deftercek vallatásával és egy új számítási eljárás bevezetésével határoztam meg a hászvárosok népességét. Minden hibaforrás ellenére úgy gondolom, hogy az adózásra kötelezett személyek (tized- és dzsizje-fizetők) arányának kiszámítása biztosabb eredményre vezet, mint a szintén becsléseken alapuló 5-ös vagy 20-25-ös szorzószám alkalmazása.

A legnépesebb települések közül Buda és Pest lakossága csökkent, Ráckeve, Vác és Kecskemét lélekszáma pedig stagnált vagy csak csekély mértékben nőtt a XVI. század első feléhez képest.

A fejlett hászvárosok a városi küszöb felső határát (6000 fő) — véleményem szerint — csak megközelítették, de nem érték el. A 14 településen átlagosan 1300-

1700 személy élhetett, nagy részükben viszont még ennyi sem. A 20-25-ös szorzószám alkalmazását tehát — leszámítva a végvárok közelében elhelyezkedő, állandó hadikészültségben levő településeket — nem látom indokoltnak. Persze a helyes módszer kialakítása érdekében még további kutatások szükségesek, és amíg ez nem történik meg, eredményeimet hipotetikusnak tekintem.¹¹⁵

115 A későközépkori viszonyok értékelésére: *Kubinyi*, 1996. 156–157. p. Itt szeretnék köszönetet mondani dr. Rác István professzor úrnak értékes tanácsaiért, Németh Istvánnak a Magyar Országos Levéltárban nyújtott áldozatkész segítségéért, és Sziráki György barátomnak, aki a szláv nyelvű szöveget fordította le. Szükségesnek tartom azt is megjegyezni, hogy írásom egy nagyobb összefoglaló tanulmány része, ezért számos részletkérdés kifejtésétől el kellett tekintenem. Célom elsősorban az volt, hogy a török adójegyzékek alapján a népesedési viszonyokat főbb vonalaiban ismertessem, és azokból vonjak le általános következtetéseket a budai szandzsák területére.

A felhasznált irodalom jegyzéke

- AT Antik Tanulmányok
- AtSz Agrártörténeti Szemle
- Andrásfalvy, 1957.* *Andrásfalvy Bertalan: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai.*
In: NÉ, 39. (1957) 49–69. p.
- Ács, 1984.* *Ács Zoltán: Nemzetiségiék a történelmi Magyarországon.*
Bp., 1984.
- Ágoston, 1992.* *Ágoston Gábor: A hódolt Magyarország.* Bp., 1992.
- Bakács, 1963.* *Bakács István: A török hódoltság korának népessége.*
In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig.
Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1963. 115–142. p.
- Bácskai, 1965.* *Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században.*
Bp., 1965. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.)
- Bárczi, 1956.* *Bárczi Géza: A magyar személynevek XVI. századi történetéhez.* In: MNy, 52. (1956) 2. sz. 144–157. p.
- Bessenyei, 1994.* *Bessenyei József: Budai és pesti menekültek Északkelet-Magyarországon a XVI. században.*
In: Város és társadalom a XVI–XVIII. században.
Szerk.: Faragó Tamás.
Miskolc, 1994. 35–43. p. (Studia Miskolcinsia 1.)
- Biczó, 1976.* *Biczó Piroska: Jelentés a Kecskemét-Kossuth téren végzett ásatásról.* In: Cumania, 4. (1976) 329–360. p.
- Borkayné, 1974.* *Borkayné Kállay Ilona: Régi házak Ráckeve kialakuló képében.*
In: Műv, 18. (1974) 3. sz. 165–169. p.
- BR Budapest Régiségei

- Busbequius*, 1605. *Busbequius Augerius Gislenius: Legationis Turcicae epistolae quatuor. Hanoviae, 1605.*
- Danyi*, 1962. *Danyi Dezső: A történeti demográfia tárgya és módszere. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962. Bp., 1962. 5–21. p.*
- Dávid*, 1988. *Dávid Géza: Demographische Veränderungen in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft. In: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 34. (1988) 1. sz. 79–87. p.*
- Dávid*, 1990. *Dávid Géza: A népesség vándormozgalma a Budai szandzsákban, 1546–1559. In: Keletkutatás. Bp., 1990. tavasz, 30–64. p.*
- Dercsényi*, 1972. *Dercsényi Dezső: Műemlékvédelem és művészettörténet. In: Műv, 16. (1972) 2. sz. 65–62. p.*
- Engel*, 1995. *Engel Pál: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. In: TSz, 37. (1995) 3. sz. 353–365. p.*
- Entz*, 1958. *Entz Géza: Ráckeve. In: Pest megye műemlékei II. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp., 1958. 7–40. p. (Magyarország műemléki topográfiája V.)*
- Entz*, 1974. *Entz Géza: Gótikus építészet Magyarországon. Bp., 1974.*
- Entz*, 1979. *Entz Géza: Gótikus építészetünk településalakító szerepe. In: ÉÉt, 11. (1979) 1–2. sz. 17–21. p.*
- ÉÉt *Építés—Építészettudomány*
- Fegyő*, 1973. *Fegyő János: Későközépkori lakóház leletmentése Ráckeven. In: Studia Comitatus 2. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szentendre, 1973. 93–105. p.*
- Fekete*, 1944. *Fekete Lajos: Budapest a török korban. In: Budapest története III. Szerk.: Szendy Károly. Bp., 1944.*
- Fekete*, 1961. *Fekete Lajos: Latinok a XVI. századi Budán. In: MNy, 57. (1961) 1. sz. 20–25. p.*

- Fekete–Nagy*, 1986. *Fekete Lajos–Nagy Lajos*: Budapest története a török korban. Bp., 1986.
- Fenyvesi*, 1986. *Fenyvesi László*: A budai szandzsák görögkeleti központjainak görög diaszpórája a 16. században. In: Sz, 120. (1986) 1. sz. 123–162. p.
- Fügedi*, 1992. *Fügedi Erik*: A középkori Magyarország történeti demográfiája. In: Történeti demográfiai füzetek. Bp., 1992. 7–60. p.
- Füves*, 1959. *Füves Ödön*: A ráckevei görögök nyomában. In: AT, 6. (1959) 1–3. sz. 117–122. p.
- Gecsényi*, 1991. *Gecsényi Lajos*: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XVIII. Debrecen, 1991. 25–35. p.
- Gergelyffy*, 1973. *Gergelyffy András*: Középkori lakóházak Ráckevén. In: ÉÉt, 5. (1973) 405–410. p.
- Granasztói*, 1980. *Granasztói György*: A középkori magyar város. Bp., 1980. (Magyar História)
- Gyárfás*, 1885. *Gyárfás István*: A jászkunok története IV. 1542–1626. Bp., 1885.
- Gyimesi*, 1992. *Gyimesi Sándor*: A korai kapitalista fejlődés és kései feudalizmus. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből II. Szerk.: Makk Ferenc. Bp., 1992. 173–189. p.
- Haraszti–Pethő*, 1963. *Haraszti Sándor–Pethő Tibor*: Útikalandok a régi Magyarországon. Bp., 1963.
- Hegyí*, 1982. *Hegyí Klára*: Egy világbirodalom végvidékén. Bp., 1982. (Magyar História)
- Hegyí*, 1995. *Hegyí Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.)

- Irásné*, 1976. *Irásné Melis Katalin*: Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. In: BR, XXIV/1. Bp., 1976. 313–348. p.
- Iványi*, 1941. *Iványi Béla*: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). In: TBM, IX. Bp. 1941. 32–84. p.
- Kathona*, 1974. *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974. (Humanizmus és reformáció 4.)
- Káldy-Nagy*, 1959. *Káldy-Nagy Gyula*: A dzsizje-defterek és a tahrir-defterek népességstatisztikai forrásértéke. In: Történeti Statisztikai Közlemények 3. (1959) 1–2. sz. 108–117. p.
- Káldy-Nagy*, 1962. *Káldy-Nagy Gyula*: Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben. In: AtSz, 4. (1962) 3–4. sz. 579–601. p.
- Káldy-Nagy*, 1966. *Káldy-Nagy Gyula*: Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból. In: Szigetvári Emlékönyv 1566–1966. Szerk.: Rúzsás Lajos. Bp., 1966. 115–155. p. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 69. Series Historica 36.)
- Káldy-Nagy*, 1968. *Káldy-Nagy Gyula*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. Bp., 1968. 27–97. p.
- Káldy-Nagy*, 1970/a *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp., 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.)
- Káldy-Nagy*, 1970/b *Káldy-Nagy Gyula*: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp., 1970. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 9.)
- Káldy-Nagy*, 1971. *Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara, 1971. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları: 177)

- Káldy-Nagy, 1977.* *Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása.* Bp., 1977. (Pest megye múltjából 3.)
- Káldy-Nagy, 1985.* *Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Bp., 1985. (Pest megye múltjából 6.)
- Kocab, 1913.* *Kocab Frigyes: Gazdasági életünk a XVI. század második felében.* Bp., 1913.
- Kocsis, 1979.* *Kocsis Gyula: A Tápió mente falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI–XVII. században.* In: *Ethnographia*, 90. (1979) 1. sz. 15–41. p.
- Kollányi, 1905.* *Kollányi Ferencz: Regesták a római és páрмаi levéltárakból.* In: *TT*, 1905. 311–376. p.
- Kováts, 1972.* *Kováts Zoltán: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig (II).* In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1972.* Szeged, 1972. 3–25. p.
- Kozák, 1970.* *Kozák Éva: Régészeti és műemléki kutatások a dunaföldvári öregtoronynál.* In: *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve I.* Szekszárd, 1970. 181–208. p.
- Kozák, 1973.* *Kozák Éva: A dunaföldvári öregtorony régészeti feltárása.* In: *Műv*, 17. (1973) 4. sz. 193–199. p.
- Kubinyi, 1985.* *Kubinyi András: Középkori városkutatásunk újabb eredményei.* In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai.* Szerk.: Fodor István és Selmeczi László. Bp., 1985. 211–230. p.
- Kubinyi, 1996.* *Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén.* In: *TSz*, 38. (1996) 2–3. sz. 135–161.p.
- Littke, 1908.* *Littke Aurél: Buda-Pest a török uralom korában.* Bp., 1908.

- Lócsy*, 1959. *Lócsy Erzsébet*: A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. In: BR, XIX. Bp., 1959. 342–349. p.
- MNy Magyar Nyelv
- Magdics*, 1888. *Magdics István*: Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888.
- Majlát*, 1943. *Majlát Jolán*: Egy alföldi cívis-város kialakulása. Nagyköőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. Bp., 1943. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 15.)
- Makkai*, 1963/a *Makkai László*: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15–17. Jahrhundert. In: La Renaissance et la reformation en Pologne et en Hongrie. Renaissance und reformation in Polen und in Ungarn (1450–1650). Redigiert von Gy. Székely und E. Fügedi. Bp., 1963. 27–46. p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53.)
- Makkai*, 1963/b *Makkai László*: A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Bp., 1963.
- Maksay*, 1958. *Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp., 1958. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 7.)
- Maksay*, 1960. *Maksay Ferenc*: A családnevek kialakulásához. In: Névtudományi Vizsgálatok. Bp., 1960. 169–171. p.
- Marosi*, 1984. *Marosi Endre*: Habsburg- és törökellenes harcok. In: Magyarország hadtörténete I. Főszerk.: Liptai Ervin. Bp., 1984. 179–227. p.
- Mészáros*, 1960. *Mészáros István*: Történeti statisztikai források a török hódoltság korából. In: Statisztikai Szemle, 38. (1960) 5. sz. 501–515. p.

- Mészáros*, 1976. *Mészáros László*: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. In: Sz, 110. (1976) 3. sz. 474–489. p.
- Mészáros*, 1978. *Mészáros László*: Der Handelsverkehr der slawisierten Latini aus Ragusa in den Ofner türkischen Zollbüchern (1550–1580). In: Studia Slavica, 1978. 24. tom. 1–2. fasc. 177–186. p.
- Mészáros*, 1979. *Mészáros László*: Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén. In: Bács–Kiskun megye múltjából II. A késői feudalizmus kora. Kecskemét, 1979. 58–286. p.
- Mészáros–Hausfatter*, 1974. *Mészáros László–Hausfatter Katalin*: A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez I–II (1546–1562). In: Demográfia, 17. (1974) 1–2. sz. 108–122., 213–235. p.
- Miskei*, 1996/a *Miskei Antal*: Ráckeve középkori pecsétje és címere. In: Fons, 3. (1996) 1. sz. 31–49. p.
- Miskei*, 1996/b *Miskei Antal*: A latinok megtelepedése a Csepel-szigeten a 16. század második felében. In: A Batthyány Kázmér Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola Évkönyve 1996. Szigetszentmiklós, 1996. Megjelenés alatt.
- MNy Magyar Nyelv
- MOL Magyar Országos Levéltár
- Műv. Műemlékvédelem
- MzsidOkl. Magyar–zsidó Oklevéltár. II. köt. 1540–1710.
Szerk.: Mandl Bernát. Bp., 1937. XVIII. köt. 1290–1789.
Szerk.: Scheiber Sándor. Bp., 1980.
- NÉ Néprajzi Értesítő
- N. Kiss*, 1960. *N. Kiss István*: 16. századi dézsmajegyzékek. Bp., 1960.
- OSZKK Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

- Pach*, 1986. *Pach Zsigmond Pál: Magyarország és a levantei kereskedelem a XIV–XVII. században.* Bp., 1986.
(Előadások a Történettudományi Intézetben 4.)
- Papp*, 1955. *Papp László: Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.*
In: MNy, 51. (1955) 2. sz. 258–263. p.
- Papp*, 1963. *Papp László: A magyar névtan helyzetéről.*
In: Va, 6. (1963) 5. sz. 76–85. p.
- Petritsch*, 1991. *Petritsch, Ernst Dieter: Regesten der osmanischen Dokumente in Österreichischen Staatsarchiv I. 1480–1574.* Wien, 1991.
(Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs.
Ergänzungsband 10/1.)
- Rácz*, 1995. *Rácz István: A török világ hagyatéka Magyarországon.*
Debrecen, 1995.
- Rég. Füzet. Régészeti Füzetek
- Réthy*, 1962. *Réthy Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig.* Bp., 1962.
- Rúzsás*, 1966. *Rúzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században.* In: Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára.
Szerk.: Rúzsás Lajos. Bp., 1966. 199–234. p.
- Ruzsás–Szűcs*, 1966. *Ruzsás Lajos–Szűcs Jenő: A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. Különlenyomat a MTA II. Osztályának Közleményeiből.* Bp. 1966. XV. k. 1–2. sz. 5–67. p.
- Sahm*, 1912. *Wilhelm Sahm: Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. I. Teil. Königsberg, 1912.* (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. IV.)
- Salamon*, 1886. *Salamon Ferencz: Magyarország a török hódítás korában.*
Bp., 1886.

- Sin*, 1982. *Sin Aranka*: Török adóösszeírások felhasználhatósága a településszerkezeti és gazdaságtörténeti kutatásban (1546–1562). In: Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből (A XV. Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjat nyert dolgozatok). Bp., 1982. 194–227. p. (Tudományos Diákköri Füzetek 11.)
- Sinkovics*, 1987. *Sinkovics István*: A három országrészt igazgatása. In: Magyarország története 1526–1686. 3/1. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp., 1987. 393–473. p.
- Skarica*, 1581. *Skarica Máté*: Kevi Varassarol valo szep Historia, 1581. In: OSZKK. Fol. Hung. 2904.
- Sz Századok
- Szabó*, 1977. Bél Mátyás Pest megyéről. Ford.: *Szabó Béla*. Szentendre, 1977. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek X.)
- Szabó*, 1954. *Szabó István*: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp., 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86.)
- Szabó*, 1963. *Szabó István*: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1963. 63–113. p.
- Szakály*, 1969. *Szakály Ferenc*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből II. Szekszárd, 1969. 5–85. p.
- Szakály*, 1970. *Szakály Ferenc*: Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumerációja” 1551-ben (Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez). In: Történeti Statisztikai Évkönyv, 1967–1968. Bp., 1970. 61–133. p.
- Szakály*, 1971. *Szakály Ferenc*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege.

- Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Hrsg. von Othmar Pickl. Graz, 1971. 235–272. p. (Grazer Forschungen. Band 1)
- Szakály*, 1981. *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.
- Szakály*, 1983. *Szakály Ferenc*: Török megszállás alatt (1543–1686). In: Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983. 535–738. p.
- Szakály*, 1984. *Szakály Ferenc*: Hadügyi változások a középkori magyar állam bukásának időszakában. In: Magyarország hadtörténete I. Főszerk.: Liptai Ervin. Bp., 1984. 133–178. p.
- Szakály*, 1990/a *Szakály Ferenc*: Trianon török kori gyökerei. In: História, 12. (1990) 3. sz. 5–7. p.
- Szakály*, 1990/b *Szakály Ferenc*: Nagy Gergely pereskutasi „kereskedő-tőzsér” viszálya Nagyszombat városával (1588). Adatok a 16. századi kereskedelem-szervezet kérdéséhez. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVI. Szeged, 1990. 123–144. p.
- Szakály*, 1991. *Szakály Ferenc*: Szerbek Magyarországon — szerbek a magyar történelemben. In: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 11–50. p.
- Szakály*, 1994. *Szakály Ferenc*: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Bp., 1994. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.)
- Szakály*, 1995. *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.)
- Szalay*, 1859. *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859.

- Szalay*, 1861. *Szalay Ágoston*: Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560. Pest, 1861.
- Szamota*, 1891. *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp., 1891.
- Szaszkóné*, 1986. *Szaszkóné Sin Aranka*: Településszerkezet Kecskemét és Nagykőrös környékén a török korban. In: Történeti Statisztikai Tanulmányok 6. Bp., 1986. 59–86. p.
- Székely*, 1970. *Székely György*: A személynevek és a történettudomány. In: Névtudományi Előadások II. Bp., 1970. 201–209. p.
- Szilády*, 1872. *Szilády Áron*: A defterekről. Pest, 1872. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből II.)
- Szilágyi*, 1978. *Szilágyi Mihály*: Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén a török hódoltság korában. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Szekszárd, 1978. 5–98. p.
- Takáts*, 1928. *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból IV. A török hódoltság korából. Bp., 1928.
- Takáts*, 1979. *Takáts Sándor*: Bajvívó magyarok. Képek a török világból. Bp., 1979.
- Takáts–Eckhart–Szekfű*, 1915. *Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula*: A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589. Bp., 1915.
- Tardy*, 1979. *Tardy Lajos*: Régi hírünk a világban. Bp., 1979.
- TBM Tanulmányok Budapest múltjából
- TSz Történelmi Szemle
- TT Történelmi Tár
- Urosevics*, 1969. *Urosevics Daniló*: A magyarországi délszlávok története. Bp., 1969.

- Va Valóság
- Vass*, 1971. *Vass Előd*: Káldy-Nagy Gyula Magyarországi török adóösszeírások c. könyvének ismertetése. In: *AtSz*, 13. (1971) 1–2. sz. 226–228. p.
- Vass*, 1976. *Vass Előd*: A hódoltsági terület nyugati áruforgalma a XVI. században váci török vámnaplók és magyar kamarai iratok tükröződésében. In: Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Kd. 4103. Bp., 1976.
- Vass*, 1980. *Vass Előd*: Zsidók a hódoltsághoz fűződő forrásokban. In: *MzsidOklt.* XVIII. 1290–1789. Szerk.: Scheiber Sándor. Bp., 1980. 11–30. p.
- Vass*, 1983. *Vass Előd*: Vác a török korban. In: *Vác története I.* Szerk.: Sági Vilmos. Szentendre, 1983. 77–119. p. (*Studia Comitatus* 13.)
- Várkonyi*, 1989. *Várkonyi Ágnes, R.*: „Folyóvizünk, amelyből élünk...” In: *Va*, 32. (1989) 12. sz. 85–95. p.
- Velics–Kammerer*, 1886–1890 *Velics Antal–Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Bp., 1886–1890.
- Veress*, 1901. *Veress Endre*: Izabella királyné 1519–1559. Bp., 1901. (*Magyar Történelmi Életrajzok*)
- Zimányi*, 1987. *Zimányi Vera*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: *Magyarország története 1526–1686.* 3/1. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp., 1987. 285–391. p.
- Zirojević*, 1976. *Olga Zirojević*: Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku. Novi Sad, 1976. (Institut za izučavanje istorije Vojvodine. Monografije. Knjige 14.)

Miskei, Antal: Bevölkerungsdichte und gesellschaftliche Verhältnisse in den Budaer-Sandschak Städten in zweiter Hälfte des 16. Jahrhunderts

Die Arbeit befaßt sich mit der Bevölkerungsdichte und den gesellschaftlichen Verhältnissen in den Budaer-Sandschak Städten. Diese Aufgabe kann vor allem auf Grund der türkischen Steuererfassungen (Defter) durchgeführt werden.

Das vorrangige Ziel der Türken war die namentliche Registrierung der Steuerzahler. Als Dschisje-Steuerzahler zählte derjenige, dessen jährliches Einkommen über 300 Akce lag. Sie zahlten jährlich 50 Akce in zwei Raten. Zu den zehentpflichtigen Familienoberhäuptern gehörten diejenigen, die ihre Steuern mit Produkt- und Tierabgaben bezahlten. Zu den Quellen werden sie unter dem Familiennamen, Vor- und Nachnamen, weiterhin unter sogenannten „Ersatznamen“ (Priester, Richter, Schmied, Witwe usw.) registriert und waren meistens verheiratete Bürger. Die nicht Steuerpflichtigen wurden als verheiratete oder ledige Familienmitglieder sowie als Fremde (Diener, Hirten) zusammengeschrieben.

Die Methode des Autors basiert auf der Grundlage des Verfahrens von Gyula Káldy-Nagy und László Fenyvesi. Zuerst wurde der Anteil der Steuerpflichtigen untersucht. Der Autor hat festgestellt, daß der Anteil der Dschisjezahler Familienoberhäupter im Durchschnitt 1,2-1,6 zehentpflichtigen Familienoberhäupter bedeutet, die Haushalte sind nicht im biologischen, sondern im wirtschaftlichen (Steuer) Sinne zu verstehende Familien.

Auch laut des Autors ist die Steuerregistrierung der Türken ziemlich mangelhaft. Aus der Erfassung der Bevölkerungswanderung geht hervor, daß die Migration keine größeren Ausmaße hatte, sie verlief in einem Erfassungsgebiet von 15-20 km. Das Problem war, daß die Türken auffallend wenig Diener zusammengeschrieben haben, aber niedrig erscheint uns auch die Anzahl derer, die außerhalb dem Gebiet der Türkenherrschaft geraten sind.

Insgesamt liegen die analysierbaren Zahlenangaben der Steuererfassung niedrige als der wirkliche Wert, auch deshalb, wie die Zollgebücher, Briefwechsel und andere Quellen aus jener Zeit von einer hochgradigen Migration der städtischen Bürgerschaft zeugen. Unter Berücksichtigung dieser Umstände wurde der Versuch gemacht, die Bevölkerungszahl zu bestimmen.

Die Methode war die folgende: bei jeder Siedlung wurde der Anteil von Dschisje- und Zehentpflichtigen getrennt untersucht. Diese Zahl wurde mit der durchschnittlichen Seelenzahl einer Kleinfamilie (5 Personen) multipliziert, und den so errechneten Wert — der bei allen Städten unterschiedlich war — wurde mit

der Zahl der Dschisjezahler multipliziert, zu dem Ergebnis wurde 20% (Fehlerprozent der Zusammenschreibung) hinzugegeben.

Der Autor hat also die Multiplikationszahlen 5 und 20-25 nicht benutzt, weil diese nicht den tatsächlichen Zustand zeigen.

Nach der Untersuchung der Steuerlisten kann festgestellt werden, daß die so erhaltenen Werte ehe den unteren als den oberen Wert der Bevölkerung bedeuten. Es ist auch sicher, daß man die Gesamtheit der 14 Siedlungen uns dann genauer bestimmen kann, wenn man mit Hilfe von zuverlässigen türkischen und ungarischen Quellen die von Budaer-Sandschak bewohnten Siedlungen untersuchen könnte. Solange dieses nicht geschieht, sind die Ergebnisse als hypotetisch zu behalten.